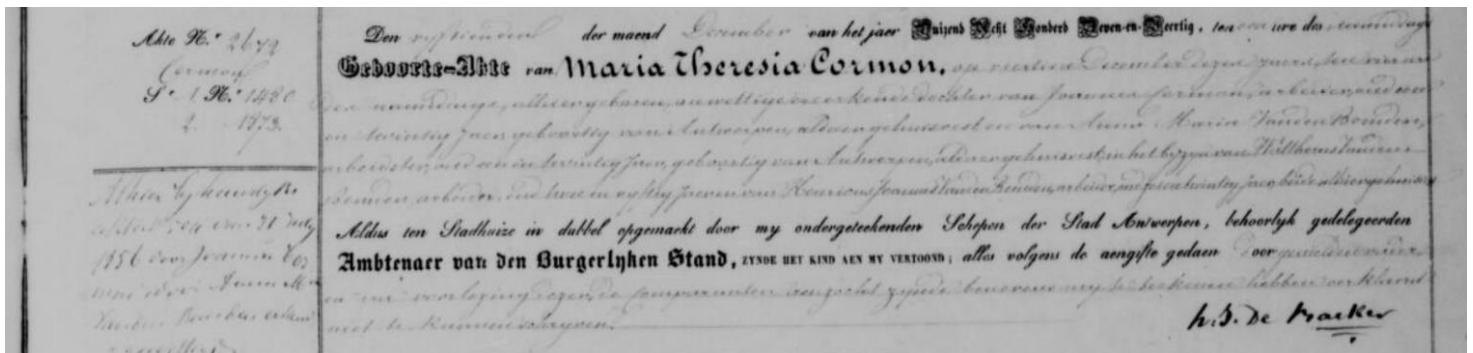

Ongehuwde moeders en voorechtelijke verwekkingen in het arrondissement Antwerpen, 1821-1920

Geboorteakte Maria Theresia Cormon: “...alhier geboren onwettige dochter van...”. Bron:
Het Rijksarchief in België, Burgerlijke stand provincie Antwerpen, inv.nr.8627,
geboorteakten, 1847.

Bachelorscriptie

Sophie Vries

15-08-2019

Begeleider: Paul Puschmann

Inhoud

Inleiding en historische context.....	2
Historiografie	4
Setting: Antwerpen in de negentiende en vroege twintigste eeuw	10
Resultaten.....	15
Leeftijd	16
Seizoensgebondenheid.....	20
Sociale status.....	25
Geboorteplaats en woonplaats.....	28
Geboorteplaats.....	28
Woonplaats.....	30
Migratieachtergrond	33
Herhaalsters	36
Huwelijkskansen en wettiging	38
Conclusie	48
Bibliografie.....	52
Database	52
Literatuur	52
Bijlagen.....	55

Inleiding en historische context

Op 14 december 1847 beviel Anna Maria van den Bemden in Antwerpen op 21-jarige leeftijd van haar eerste kind. Anna Maria was ongehuwd en daarom was het kind onwettig. De in Antwerpen geboren en wonende arbeidster kreeg later nog twee buitenechtelijke kinderen. De vader van haar onwettige kinderen was bekend; een arbeider genaamd Joannes Kormon. In 1856 wettigden Anna Maria en Joannes hun drie onwettige kinderen door in het huwelijksbootje te stappen. Als echtpaar kregen ze hun vierde en laatste kind.

Anna Maria was destijds geen uitzondering. Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw nam het aantal buitenechtelijke geboorten in Europa aanzienlijk toe. De percentages buitenechtelijke geboorten bereikten een piek gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw en daalden richting het einde van diezelfde eeuw.¹ Rond het hoogtepunt bedroeg in vrijwel alle West-Europese landen de onwettigheidsgraad meer dan vijf procent en in sommige zelfs meer dan tien procent.² De meeste ongehuwde moeders in deze periode waren afkomstig uit de lagere sociale klassen.³ Dit is de algehele trend van buitenechtelijke geboorten voor Europa, maar er waren aanzienlijke nationale, regionale en lokale verschillen. België sloot aan bij de algehele trend. Zo lag het aandeel buitenechtelijke geboorten in België tussen de 7 en 9 procent, met een lichte toename tot 10 procent tussen 1875 en 1895 en vervolgens een daling tot 6 procent in 1910. Er bestonden in België wel grote regionale verschillen. Rond het midden van de negentiende eeuw was het aandeel buitenechtelijke geboorten in de provincie Brabant 15 tot 20 procent en in Brussel zelfs 30 tot 35 procent.⁴ In Antwerpen lag dat aandeel tussen 1830 en 1860 tussen de 13 en 16 procent.⁵

Hoewel buitenechtelijke geboorten toenamen in de negentiende eeuw was het zeker niet normaal. Tot aan de jaren zestig van de twintigste eeuw waren er in Europa bepaalde ‘culturele scripts’: sociale normen met betrekking tot de geschikte leeftijd en volgorde waarop

¹ N. van den Boomen en P. Puschmann, ‘Born out of wedlock at the river Waal. Illegitimacy in the city of Nijmegen’ in: Paul Puschmann en Tim Riswick eds., *Building bridges. Scholars, history and historical demography. A festschrift in honor of professor Theo Engelen* (Nijmegen, 2018) 543-573, aldaar 545.

² I. Devos, S. de Langhe en M. Mechant, ‘Regionale verschillen in het leven van ongehuwde moeders op het platteland in de zuidelijke Nederlanden, 1730-1846’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 8:1 (2011) 2-28, aldaar 2.

³ J. van Bavel, ‘Family control, bridal pregnancy, and illegitimacy: an event history analysis in Leuven, Belgium, 1846-1856’, *Social Science History* 25:3 (2001) 449-479, aldaar 463; R. Schumacher, G. Ryczkowska, en O. Perroux, ‘Unwed mothers in the city. Illegitimate fertility in 19th-century Geneva’, *History of the family* 12:3 (2007) 189-202, aldaar 195-196; Devos, De Langhe en Mechant, ‘Regionale verschillen in het leven van ongehuwde moeders op het platteland in de zuidelijke Nederlanden, 1730-1846’, 12.

⁴ K. Mattheijs, *De mateloze negentiende eeuw. Bevolking, huwelijk, gezin en sociale verandering* (Leuven 2001) 143.

⁵ J. Kruithof, ‘De demografische ontwikkeling in de 19de eeuw’, in: Carlo de Clercq ed., *Bouwstoffen voor de geschiedenis* (Antwerpen 1974) 508-543, aldaar 524.

bepaalde belangrijke mijlpalen in het leven plaats horen te vinden.⁶ Het huwelijk was de exclusieve plek voor seksualiteit, althans dat was de norm van de kerk en de staat. In de praktijk werd hiervan regelmatig afgeweken.⁷ De toename van buitenechtelijke geboorten werd dan ook vaak beschouwd als ontredde van de sociale orde.⁸ Voorechtelijke zwangerschappen werden eveneens gezien als een afwijking. De volgorde van huwelijk en dan verwekking werd hier immers omgedraaid.⁹

In dit onderzoek wordt gekeken naar de ontwikkelingen en kenmerken van ongehuwde moeders en moeders met voorechtelijke verwekkingen in het arrondissement Antwerpen in de periode 1821-1920. De hoofdvraag luidt: behoorden ongehuwde moeders en moeders met voorechtelijke verwekkingen in het arrondissement Antwerpen in de periode 1821-1920 tot een kwetsbare groep in de samenleving of verschilden ze weinig van andere vrouwen? Om antwoord te geven op deze vraag worden de twee groepen moeders zowel met gehuwde moeders zonder voorechtelijke verwekking (de sociale norm), als met elkaar vergeleken op de volgende punten: leeftijd bij bevalling van het eerste kind, seizoensgebondenheid van concepties, sociale status, geboorteplaats en woonplaats, en migratieachtergrond.

In dit onderzoek wordt in het bijzonder aandacht besteed aan migratieachtergrond. De aanleiding hiervoor is dat zowel in het verleden als in hedendaags historisch onderzoek migranten met buitenechtelijke geboorten worden geassocieerd.¹⁰ Zo werden in de negentiende eeuw migranten in verschillende plaatsen in Europa verantwoordelijk gehouden voor de stijgende aantallen buitenechtelijke geboorten.¹¹ Historica Anne Winter stelt dat vrouwelijke migranten in Antwerpen een verhoogd risico hadden op buitenechtelijke geboorten.¹² Bovendien wijzen Winter en Greefs erop dat vrouwelijke migranten in Antwerpen vaak 'risicovolle' beroepen hadden als dienstbode en prostituee.¹³ Er wordt dus gesuggereerd dat migranten een groter risico hadden op ongehuwd moederschap vanwege hun mogelijk grotere kwetsbaarheid. Dit maakt deze groep interessant om nader te belichten in dit

⁶ O. Boonstra, H. Bras en M. Derks, 'Historical research on cultural life scripts. An exploration of opportunities and future prospects', *Historical Social Research* 39:1 (2014) 7-18, aldaar 7-10; J. Kok, 'Moeten en mogen trouwen: gedwongen huwelijken en generatieconflict, 1870-1940' in: T. Engelen, O. Boonstra, en A. Janssens, eds., *Levenslopen in transformatie: liber amicorum bij het afscheid van prof. dr. Paul M.M. Klep* (Nijmegen, 2011) 94-104, aldaar 94.

⁷ Kok, 'Moeten en mogen trouwen', 94.

⁸ G. Alter, *Family and the female life course. The women of Verviers, Belgium 1849-1880* (Wisconsin 1988) 112.

⁹ Kok, 'Moeten en mogen trouwen', 95.

¹⁰ L. P. Moch, *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650* (2e druk Indiana 2003) 143-144.

¹¹ Schumacher, Ryczkowska, en Perroux, 'Unwed mothers in the city', 195.

¹² A. Winter, *Migrants and urban change: Newcomers to Antwerp, 1760-1860* (London 2009) 132.

¹³ H. Greefs en A. Winter, 'Alone and far from home: gender and migration trajectories of single foreign newcomers to Antwerp, 1850-1880', *Journal of Urban History* 42:1 (2016) 61-80, aldaar 70.

onderzoek. De vraag die op dit gebied getracht wordt te beantwoorden luidt: is er in het arrondissement Antwerpen sprake van een relatie tussen ongehuwd moederschap en voorechtelijke verwekkingen enerzijds en migratie anderzijds?

Ook wordt er gekeken naar ‘herhaalsters’, vrouwen met meerdere buitenechtelijke kinderen. Wat zijn de kenmerken van herhaalsters en is hier sprake van een marginale subgroep in de samenleving? Verder wordt ook de invloed verkend van het krijgen van een bastaard op het verdere leven van de moeders door te kijken naar de huwelijkskansen van moeders met een buitenechtelijk kind. De bijbehorende deelvraag luidt: hadden moeders met een buitenechtelijk kind lagere huwelijkskansen en welke factoren waren van invloed op hun huwelijkskansen?

Allereerst wordt in dit onderzoek een overzicht gegeven van de belangrijkste punten uit de historiografie omtrent ongehuwd moederschap en voorechtelijke verwekkingen in de achttiende, negentiende en twintigste eeuw. Vervolgens wordt de setting: Antwerpen in de negentiende en vroege twintigste eeuw, in kaart gebracht. Na een korte toelichting van de bronnen en methode worden de resultaten van de analyse van de verschillende aspecten van ongehuwd moederschap en moeders met voorechtelijke verwekkingen uiteengezet.

Historiografie

De opmerkelijke ontwikkeling rondom buitenechtelijke geboorten in Europa gedurende de achttiende en negentiende eeuw heeft veel aandacht gekregen in de internationale geschiedschrijving. Historici die zich hebben beziggehouden met dit onderwerp benoemen meerdere factoren die bijdroegen aan de stijging van het aantal buitenechtelijke geboorten. Monocausale verklaringen blijken onvoldoende te zijn om de ontwikkeling omtrent onwettigheid in Europa te verklaren, mede doordat er veel regionale verschillen waren. Zo is hiervoor al kort gewezen op de regionale verschillen in België met betrekking tot het aandeel buitenechtelijke geboorten. De grote regionale verschillen blijken verder uit verscheidene onderzoeken naar dergelijke geboorten op het platteland. Historici De Langhe, Mechant en Devos tonen aan in een onderzoek naar regionale verschillen in het leven van ongehuwde moeders op het platteland in de Zuidelijke Nederlanden in de periode 1730-1845 dat de socio-economische context van een streek grote invloed had op het verdere leven van ongehuwde moeders. Ongehuwde moeders uit commercieel georiënteerde landbouwstreken bleken een

minder grote kans te hebben om later nog te trouwen dan ongehuwde moeders uit gebieden met een overlevingseconomie.¹⁴

Ook het onderzoek van William Lee naar de oorzaken van de toename van buitenechtelijke geboorten in Beieren aan het begin van de negentiende eeuw maakt duidelijk dat er veel regionale verschillen waren. Hoewel over het algemeen de percentages buitenechtelijke geboorten in Europa hoger waren in steden dan op het platteland, waren er uitzonderingen.¹⁵ Lee toont aan dat de percentages buitenechtelijke geboorten opvallend sterk toenamen op het platteland in Zuid-Duitsland.¹⁶ Deze toename verklaart hij met het wegvallen van externe remmen zoals zware straffen voor ongehuwde ouders.¹⁷

Desalniettemin hebben veel historici de toename van buitenechtelijke geboorten onderzocht in de context van modernisering, industrialisering en urbanisatie en de stijging vanuit deze context verklaard. Het werk van Edward Shorter is hier een voorbeeld van. Shorter stelt dat de toename van buitenechtelijke geboorten een vroege ‘seksuele revolutie’ onder arbeidersklasse vrouwen markeerde.¹⁸ Hij stelt dat de houding van vrouwen ten aanzien van seksualiteit veranderde, hetgeen volgens hem werd teweeggebracht door industrialisatie en de komst van loonarbeid. Tijdens de industrialisatie gingen vrouwen werk zoeken in de steden, weg van hun familie en gemeenschap. Zo braken deze vrouwen volgens Shorter los van traditionele waarden op het gebied van seksualiteit en ook van de sociale controle in hun omgeving. Door in steden in loondienst te gaan verkregen vrouwen volgens Shorter economische onafhankelijkheid wat een bevrijdend effect op hen had. Vrouwen gingen zich vrijer gedragen op het gebied van seksualiteit en dit resulteerde in samenhang met de toegenomen mobiliteit en de afwezigheid van anticonceptiemiddelen in een toename van buitenechtelijke geboorten.¹⁹

Shorters hypothese is flink bekritiseerd. Tilly, Scott en Cohen stellen dat vrouwen inderdaad naar steden trokken om daar te werken, maar niet om economisch onafhankelijk te worden of om los te breken van sociale controle. Ze gingen in steden werken uit economische noodzaak en wilden zo bijdragen aan het familie-inkomen. De lonen waren bovendien zo laag dat economische onafhankelijkheid voor hen vrijwel onmogelijk was. Daarbij gingen de

¹⁴ Devos, De Langhe en Mechant, ‘Regionale verschillen in het leven van ongehuwde moeders op het platteland in de zuidelijke Nederlanden, 1730-1846’, 26-27.

¹⁵ Van den Boomen en Puschmann, ‘Born out of wedlock at the river Waal’, 545.

¹⁶ W.R. Lee, ‘Bastardy and the socioeconomic structure of south Germany’, *Journal of Interdisciplinary History* 7:3 (1977) 403-425, aldaar 403-404.

¹⁷ Ibidem, 416-425.

¹⁸ E. Shorter, ‘Illegitimacy, sexual revolution and social change in modern Europe’, *Journal of Interdisciplinary History* 2:2 (1971) 237-272, aldaar 237-241.

¹⁹ Ibidem, 248-259.

meeste vrouwen werken in traditionele vrouwenberoepen en niet in de industrie.²⁰ Al met al stellen Tilly, Scott en Cohen, in tegenstelling tot Shorter, dat vrouwen niet economisch onafhankelijk en ‘vrij’ werden, maar juist kwetsbaarder. Lage lonen en onzekere werkgelegenheid zorgden voor armoede en stimuleerden vrouwen om snel een huwelijkspartner te vinden. Veel vrouwen accepteerden seksueel contact met het oog op een huwelijk.²¹ Het was in veel plattelandsgebieden in Europa gebruikelijk na het krijgen van een huwelijksbelofte over te gaan op seksueel contact. Voorhuwelijkse seksualiteit, indien gericht op een huwelijk, werd dan ook in veel delen van Europa in de achttiende en negentiende eeuw getolereerd.²² Jan Kok wijst er in een onderzoek over gedwongen huwelijken in Nederland in de periode 1870-1940 ook op dat er een zekere ‘gedoogcultuur’ was met betrekking tot voorechtelijke seksualiteit en dat deze floreerde als familiaal bezit en de familiale status niet ‘bedreigd’ werden door de partner.²³ Daarnaast wijst Michael Mitterauer erop dat voorechtelijke seksualiteit in Centraal Europa onder boeren ook een manier was om te testen of de vrouw vruchtbaar was, dit was voor de voortzetting van het bedrijf immers cruciaal.²⁴

Tilly, Scott en Cohen stellen dat vrouwen die naar steden migreerden dergelijke plattelandsgebruiken voortzetten in de steden.²⁵ Het was echter volgens Tilly, Scott en Cohen vanwege anonimiteit en mobiliteit in steden moeilijker om mannen aan hun beloften te houden. Vrouwen hadden niet meer hun familie en gemeenschap in de nabije omgeving om ervoor te zorgen dat de man zijn belofte nakwam. Bovendien kwamen mannen vaker hun huwelijksbeloften niet na vanwege economische instabiliteit, waardoor ze wegtrokken op zoek naar een andere baan of simpelweg het geld niet hadden om te trouwen.²⁶ Economische zelfstandigheid was in Europa een voorwaarde om een huwelijk aan te gaan. In tijden van crisis werden veel huwelijken daarom uitgesteld.²⁷ Kok toonde bijvoorbeeld voor Noord-Holland aan dat een economisch-demografische crisis de hoofdoorzaak was voor de stijgende aantallen onwettige geboorten rond 1800.²⁸

²⁰ L.A. Tilly, J.W. Scott, en M. Cohen, ‘Women’s work and European fertility patterns’, *Journal of Interdisciplinary History* 6:3 (1976) 447-476, aldaar 452, 454-463.

²¹ Ibidem, 464-465, 473, 476.

²² J. Kok, *Langs verboden wegen. De achtergronden van buitenechtelijke geboorten in Noord-Holland 1812-1914* (Hilversum 1991) 144.

²³ Kok, ‘Moeten en mogen trouwen’, 102-104.

²⁴ M. Mitterauer, *Ledige Mütter. Zur Geschichte illegitimer Geburten in Europa* (München 1983) 46.

²⁵ Tilly, Scott en Cohen, ‘Women’s work and European fertility patterns’, 452, 464-470, 475-476.

²⁶ Ibidem, 465.

²⁷ Kok, *Langs verboden wegen*, 144; Shorter, ‘Illegitimacy, sexual revolution and social change in modern Europe’, 253.

²⁸ Kok, *Langs verboden wegen*, 144.

Een belangrijke overeenkomst tussen de werken van Shorter en Tilly, Scott en Cohen is dat beide de stijgende percentages buitenechtelijke geboorten verklaren vanuit de context van industrialisatie en urbanisatie. Een belangrijk verschil is dat Tilly, Scott en Cohen, anders dan Shorter, met ‘misgelopen’ huwelijksgerichte seksualiteit de stijging van buitenechtelijke geboorten verklaren. Meerdere historici leggen in hun verklaringen eveneens de nadruk op huwelijksgerichte seksualiteit in combinatie met (economische) kwetsbaarheid en sociaal isolement van vrouwen in steden. Verschillende historici tonen aan dat het merendeel van ongehuwde moeders op huwbare leeftijd was en dus hoogstwaarschijnlijk zwanger was geworden door huwelijksggericht seksueel contact.²⁹

George Alter, die buitenechtelijke geboorten in negentiende-eeuws Verviers onderzocht, concludeert dat daar ook veel buitenechtelijke geboorten voortkwamen uit huwelijksgerichte seksuele contacten. Ook hij stelt dat plattelandsvrouwen naar steden migreerden en vasthiielden aan hun verkeringsgebruiken.³⁰ Daarnaast wijst Alter erop dat in België over het algemeen veel buitenechtelijke seksualiteit plaatsvond, niet alleen op het platteland, maar ook bijvoorbeeld bij de stedelijke arbeidersklasse. Hij heeft het over een ‘dubbele seksuele moraal’ onder de arbeidersklasse, waarbij vrouwen verschillende risico’s moesten afwegen. Vrouwen moesten niet te vroeg toegeven aan seksuele avances, omdat ze dan het risico liepen om afgeschreven te worden als geschikte huwelijkspartner. Vrouwen moesten echter ook niet te lang van zich afbijten vanwege het risico dat de man zijn interesse verloor.³¹

Alter stelt dat er twee manieren waren waarop huwelijksgerichte seks kon resulteren in ongehuwd moederschap. Ten eerste kon de man niet genoeg geld hebben om te trouwen.³² Naast hierboven genoemde stellen meerdere historici dat economische moeilijkheden bijdroegen aan de stijging van buitenechtelijke geboorten.³³ Ten tweede noemt Alter dat de man niet oprechte huwelijksintenties kon hebben gehad en er door gebrek aan sociale controle makkelijk vandoor kon gaan.³⁴ Alter brengt dus net als Tilly, Scott en Cohen de toename van buitenechtelijke geboorten in verband met de arbeidersklasse, slechte leef- en

²⁹ Devos, De Langhe en Mechant, ‘Regionale verschillen in het leven van ongehuwde moeders op het platteland in de zuidelijke Nederlanden, 1730-1846’, 13; Van den Boomen en Puschmann, ‘Born out of wedlock at the river Waal’, 556; C. Fairchild, ‘Female sexual attitudes and the rise of illegitimacy: a case study’, *Journal of Interdisciplinary History* 8:4 (1978) 627-667, aldaar 643, 650-651.

³⁰ Alter, *Family and the female life course*, 113, 137.

³¹ Ibidem, 120-121.

³² Ibidem, 139.

³³ Van den Boomen en Puschmann, ‘Born out of wedlock at the river Waal’, 569; Shorter, ‘Illegitimacy, sexual revolution and social change in modern Europe’, 253; Fairchild, ‘Female sexual attitudes and the rise of illegitimacy’, 652.

³⁴ Alter, *Family and the female life course*, 139.

werkomstandigheden en migratie. In tegenstelling tot Tilly, Scott en Cohen stelt Alter echter dat deze ongehuwde moeders niet geïsoleerd waren van hun ouders en familie. De meeste migranten kwamen, zo toont Alter aan, met ouders of broers en zussen.³⁵ Jan van Bavel stelt zelfs in zijn onderzoek naar buitenechtelijke geboorten in Leuven dat vrouwen die met ouders woonden juist een hoger risico op ongehuwd moederschap hadden.³⁶

Hoewel veel historici voornamelijk aandacht besteden aan huwelijksgerichte seksualiteit bij het verklaren van de ontwikkeling van buitenechtelijke geboorten, is er ook aandacht voor andere vormen van seksualiteit. Peter Laslett kwam met de theorie van de *bastardy prone sub-society*. Hiermee stelt hij dat een groot deel van de onwettigheid verklaard kan worden door de aanwezigheid van een marginale groep in de samenleving. Laslett merkt op dat veel ongehuwde moeders bij elkaar in de buurt woonden en vaak familiale connecties hadden. Bovendien waren een aantal van deze moeders ‘herhaalsters’. Op basis van deze observaties stelt Laslett dat er netwerken bestonden van families en kennissen die seksueel deviant gedrag vertoonden. Dit gedrag zou voortgezet worden in volgende generaties. Zo zouden buitenechtelijke kinderen zelf vaker bastaarden krijgen.³⁷ Alhoewel Laslett het meest uitgesproken seksueel ‘afwijkend’ gedrag verbindt met buitenechtelijke geboorten, zijn er veel historici die erop wijzen dat huwelijksgerichte seksualiteit niet de enige vorm van seksualiteit was die resulteerde in buitenechtelijke geboorten. Zo tonen zowel Van Bavel als Cissie Fairchilds aan dat ook prostitutie, verkrachting en concubinaat een rol speelden.³⁸

Bij zowel huwelijksgerichte als niet-huwelijksgerichte verklaringen speelt de (economische) kwetsbaarheid van de vrouw een belangrijke rol. Historica Fairchilds benadrukt de rol van (economische) kwetsbaarheid in een onderzoek naar onwettigheid in Aix-en-Provence en het omliggende platteland. Fairchilds onderscheidt drie typen relaties waaruit buitenechtelijke kinderen voortkwamen: ongelijke relaties (relatie tussen een man en vrouw van ongelijke sociale afkomst), gelijke relaties (tussen een man en vrouw uit dezelfde sociale klasse, veelal huwelijksggericht) en kortstondige ontmoetingen (prostitutie en verkrachting).³⁹ Ze ziet dat in de periode na 1750, toen het percentage buitenechtelijke geboorten toenam, meer vrouwen een buitenechtelijk kind kregen vanuit een gelijke relatie en

³⁵ Alter, *Family and the female life course*, 131.

³⁶ Van Bavel, ‘Family control, bridal pregnancy, and illegitimacy’, 461, 463.

³⁷ P. Laslett, ‘The bastardy prone sub-society’, in: P., Laslett, K., Oosterveen en R.M., Smith eds., *Bastardy and its comparative history : studies in the history of illegitimacy and marital nonconformism in Britain, France, Germany, Sweden, North America, Jamaica, and Japan* (1980) 217-246, aldaar 217-246.

³⁸ Van Bavel, ‘Family control, bridal pregnancy, and illegitimacy’, 471; Fairchilds, ‘Female sexual attitudes and the rise of illegitimacy’, 627-667.

³⁹ Fairchilds, ‘Female sexual attitudes and the rise of illegitimacy’, 633-647.

als gevolg van kortstondige ontmoetingen. De oorzaak hiervoor is volgens Fairchilds de verslechterde economische situatie, met name op het platteland. Hierdoor hadden stellen geen geld om te trouwen of trok de man weg op zoek naar werk elders. Tevens werden in economisch zware tijden meer vrouwen in de prostitutie of in kwetsbare beroepen als dienstmeid gedwongen en nam het aantal verkrachtingen toe.⁴⁰

Verschillende historici wijzen er bovendien op dat sommige buitenechtelijke geboorten het resultaat waren van regels en wetten die huwelijken voor sommige mensen tegengingen. Er waren in Centraal-Europa bijvoorbeeld wetten die huwelijksluiting van armen beperkten.⁴¹ Historici Schumacher, Ryczkowska en Perroux tonen aan voor Genève dat de stijgende aantallen buitenechtelijke geboorten ook het gevolg waren van problemen voor migranten omtrent het rondkrijgen van de papieren om een huwelijk aan te kunnen gaan.⁴²

Recentelijk heeft er een nieuwe ontwikkeling plaatsgevonden in de historiografie omtrent onwettige geboorten. Oudere studies hielden zich veelal bezig met buitenechtelijke kinderen en ongehuwde moeders tot vlak na de bevalling en proberen vooral de algehele trend te verklaren. De Langhe, Mechant en Devos wijzen erop dat meer recente historische onderzoeken middels levensloopenanalyses veeleer de oorzaken van onwettigheid op het individuele niveau onderzoeken en zich met gerelateerde onderwerpen bezighouden, zoals de gevolgen van door het leven gaan als bastaard of als ongehuwde moeder.⁴³ Het artikel van De Langhe, Mechant en Devos sluit aan bij deze ontwikkeling. Op basis van parochieregisters, registers van de burgerlijke stand en volkstellingen hebben ze diverse aspecten van de levenslopen van ongehuwde moeders gereconstrueerd.⁴⁴

In dit onderzoek staan de ontwikkelingen en kenmerken omtrent ongehuwde moeders en moeders met voorechtelijke verwekkingen in het arrondissement Antwerpen centraal. De vraag of deze moeders behoorden tot een kwetsbare groep in de samenleving sluit aan bij de literatuur, verschillende historici hebben immers gesteld dat (economische) kwetsbaarheid een belangrijke oorzaak was van ongehuwd moederschap. Het kijken naar de invloed van het krijgen van een bastaard op de huwelijkskansen van de moeder sluit aan bij de zojuist genoemde recente trend in de historiografie.

⁴⁰ Fairchilds, 'Female sexual attitudes and the rise of illegitimacy', 648-654.

⁴¹ Kok, *Langs verboden wegen*, 144; Shorter, 'Illegitimacy, sexual revolution and social change in modern Europe', 254.

⁴² Schumacher, Ryczkowska, en Perroux, 'Unwed mothers in the city', 194.

⁴³ Devos, De Langhe en Mechant, 'Regionale verschillen in het leven van ongehuwde moeders op het platteland in de zuidelijke Nederlanden, 1730-1846', 3.

⁴⁴ Ibidem, 4.

Setting: Antwerpen in de negentiende en vroege twintigste eeuw

Antwerpen transformeerde tijdens de negentiende eeuw van een regionale textielstad naar de op één na grootste havenstad van Europa. Industrialisering vond er pas laat plaats. De textielindustrie nam juist af en verdween bijna volledig tijdens de negentiende eeuw, grotendeels ten gevolge van een gebrek aan investeringen. Negentiende-eeuws Antwerpen was dan ook voornamelijk een havenstad met een grote dienstensector.⁴⁵ De haveneconomie bloeide weer op nadat de Schelde werd heropend in 1795 met de Franse annexatie van de Zuidelijke Nederlanden. Dit zorgde voor een gunstige economische situatie.⁴⁶ Onder Napoleon vond er echt een heropleving van de haven en de commerciële scheepvaart plaats. Hij zag de haven als belangrijk strategisch punt voor militaire doeleinden en investeerde daarom in de haveninfrastructuur.⁴⁷

Van 1814 tot 1830 was België verenigd met Nederland. Deze periode was een tijd van bloeiende handel en snelle uitbreiding van de havenactiviteiten in Antwerpen, met name vanaf de jaren 1820. Volledige vrijheid van handel werd gegarandeerd voor het noorden én het zuiden en het zuiden mocht ook handelen met de Noord-Nederlandse koloniën.⁴⁸ In 1830 werd België weer zelfstandig. Tijdens de eerste decennia van het onafhankelijke België werd de Antwerpse haven deels in haar groei belemmerd door gebrek aan de nodige infrastructuurwerken.⁴⁹ Ook het wegvallen van de handelsmogelijkheden met de Nederlandse koloniën had een negatieve invloed op de havenactiviteiten.⁵⁰ Na 1848 kwam echter zowel het stadsbestuur als de nationale regering in liberale handen en werd de ontwikkeling van de Antwerpse haven een politieke prioriteit. De haveneconomie breidde zich uit gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw. Belangrijke voordelen die bijdroegen aan die expansie waren een geïndustrialiseerd achterland, groeiend aanbod aan goedkope arbeiders, gemoderniseerde haveninfrastructuur, aanwezigheid van buitenlandse investeerders, lakse

⁴⁵ P. Puschmann, *Social inclusion and exclusion of urban in-migrants in northwestern European port cities. Antwerp, Rotterdam & Stockholm, ca. 1850-1930* (Leuven 2015) 84-85.

⁴⁶ M. Beyen, L. Duerloo, H. Van Goethem en C. van Loon, 'Het Calimerocomplex van de stad. Een politieke cultuur van klagen en vernieuwen' in: Inge Bertels, Bert De Munck en Herman Van Goethem eds., *Antwerpen. Biografie van een stad* (Antwerpen z.j.) 67-108, aldaar 74.

⁴⁷ Beyen, Duerloo, Van Goethem en Van Loon, 'Het Calimerocomplex van de stad. Een politieke cultuur van klagen en vernieuwen', 74-75; Puschmann, *Social inclusion and exclusion of urban in-migrants in northwestern European port cities*, 85.

⁴⁸ Beyen, Duerloo, Van Goethem en Van Loon, 'Het Calimerocomplex van de stad. Een politieke cultuur van klagen en vernieuwen', 75; Winter, *Migrants and urban change*, 104.

⁴⁹ Beyen, Duerloo, Van Goethem en Van Loon, 'Het Calimerocomplex van de stad. Een politieke cultuur van klagen en vernieuwen', 78.

⁵⁰ C. Lis, *Social change and the laboring poor: Antwerp, 1770-1860* (New Haven; Londen 1986) 29.

arbeidsregelingen en geringe belastingen.⁵¹

Antwerpen was in de negentiende eeuw de snelst groeiende stad van België. In 1846 telde ze iets minder dan 90.000 inwoners. Gedurende de laatste twee decennia van de negentiende en de eerste jaren van de twintigste eeuw telde Antwerpen meer dan 300.000 inwoners.⁵² Migratie speelde hierbij een belangrijke rol. De negentiende-eeuwse heropleving van de haven en de daaraan gerelateerde diensten en handel in Antwerpen trokken veel migranten aan.⁵³ De haven bood vooral kansen aan fysiek sterke mannen, de baanmogelijkheden voor vrouwen namen af. Antwerpen trok dan ook meer mannelijke dan vrouwelijke migranten aan.⁵⁴ Niet alleen baanmogelijkheden, maar ook economische veranderingen en proletarisering van het achterland stimuleerden migratie naar Antwerpen.⁵⁵ De meeste migranten waren afkomstig van binnen de landsgrenzen en vooral van het achterland van Antwerpen.⁵⁶ Naarmate de negentiende eeuw vorderde en de handel en havenactiviteiten zich verder ontwikkelden, kwamen migranten van steeds verder. Niettemin waren de meeste buitenlandse migranten Nederlanders, vooral Noord-Brabanders die eigenlijk meer als regionale migranten gezien kunnen worden.⁵⁷

Met de heropening van de Schelde brak voor Antwerpen eind achttiende eeuw dus een nieuw voortvarend tijdperk aan. De transitie van textielstad naar havenstad had echter negatieve gevolgen voor de Antwerpse arbeidersklasse. Het proces van sociale polarisering zette zich voort tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw. De omschakeling van een lokale textielindustrie naar een havengebonden economie versterkte verpaupering, zorgde voor lagere reële inkomens, meer economische onzekerheid en slechtere leefomstandigheden.⁵⁸ In 1850 leefde ongeveer 40 procent van de Antwerpse bevolking in armoede en ook gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw was er veel armoede en

⁵¹ Beyen, Duerloo, Van Goethem en Van Loon, 'Het Calimerocomplex van de stad. Een politieke cultuur van klagen en vernieuwen', 77; H. de Smedt, P. Stabel en I. Van Damme, 'Zilt succes. Functieverhuizingen van een stedelijke economie' in: Inge Bertels, Bert De Munck en Herman Van Goethem eds., *Antwerpen. Biografie van een stad* (Antwerpen z.j.) 109-144, aldaar 122.

⁵² Puschmann, *Social inclusion and exclusion of urban in-migrants in northwestern European port cities*, 87.

⁵³ Smedt, Stabel en Van Damme, 'Zilt succes. Functieverhuizingen van een stedelijke economie', 123; Greefs en Winter, 'Alone and far from home', 64.

⁵⁴ P. Puschmann, P. Grönberg, R. Schumacher, en K. Matthijs, 'Access to marriage and reproduction among migrants in Antwerp and Stockholm. A longitudinal approach to processes of social inclusion and exclusion, 1846-1926', *The History of the Family* 19:1 (2014) 29-52, aldaar 37.

⁵⁵ Greefs en Winter, 'Alone and far from home', 64.

⁵⁶ B. de Munck, H. Greefs en A. Winter, 'Poorten en papieren. Diversiteit en integratie in historisch perspectief' in: Inge Bertels, Bert De Munck en Herman Van Goethem eds., *Antwerpen. Biografie van een stad* (Antwerpen z.j.) 211-243, aldaar 222 en 224.

⁵⁷ Ibidem, 225.

⁵⁸ Lis, *Social change and the laboring poor*, 38; B. Blondé, M. Van Dijck en A. Vrints, 'Een probleemstad? Spanningsvelden tussen burgerlijke waarden en sociale realiteiten' in: Inge Bertels, Bert De Munck en Herman Van Goethem eds., *Antwerpen. Biografie van een stad* (Antwerpen z.j.) 277-307, aldaar 294.

economische onzekerheid onder een groot deel van de stadsbevolking.⁵⁹ Het aantal banen in de textielsector, die vooral werk had geboden aan de lokale bevolking, daalde aanzienlijk. Het aantal banen in de havengebonden sectoren en dienstensector groeide en werd vooral ingenomen door migranten.⁶⁰ Met de heropleving van de haven economie konden gezonde mannen nog wel werk vinden in de haven, maar vaak voor lagere inkomens dan ze voorheen bijvoorbeeld als wever hadden. Bovendien was havenarbeid onzeker en gevoelig voor zowel seizoensgebonden, cyclische als conjuncturele schokken.⁶¹ Met name voor vrouwelijke arbeidskrachten, die voorheen konden werken in de textielindustrie, was deze omschakeling desastreus. Niet alleen daalde het aandeel werkende vrouwen van 58,5 procent in 1796 naar 41 procent in 1830, maar gingen vrouwen ook vaker werken als serveersters, dienstbodes en prostituees.⁶²

Bronnen en Methode

Dit onderzoek is gebaseerd op data van de Antwerpse COR*-database. Deze database is een representatieve steekproef van de bevolking van het arrondissement Antwerpen in de periode 1846-1920. Het arrondissement Antwerpen omvat de stad Antwerpen, de omliggende sub-urbane gemeentes en omliggende rurale gebieden. De COR*-database bevat longitudinale informatie op het individuele niveau van 33.583 personen.⁶³ De personen in de COR*-database zijn geselecteerd op basis van hun achternaam: alle personen in de database hebben een achternaam die begint met de letters Cor-. Er is gekozen voor COR*-namen omdat deze representatief zijn voor de negentiende-eeuwse Vlaamse bevolking en dus ook migranten omvatten. Deze database is gebaseerd op bevolkingsregisters en geboorte-, huwelijks- en sterfteregisters uit de periode 1846-1920.⁶⁴ Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van enkele toevoegingen aan de COR*-database gemaakt door biologe Katharina Pink en historicus Paul Puschmann.

Dit onderzoek is gebaseerd op de gegevens van moeders die in de periode 1821-1906 een kind kregen. Binnen deze periode waren er 6.954 geboorten. De COR*-database bevat ook zestien geboorten van vóór 1821, maar deze zijn niet opgenomen in dit onderzoek omdat

⁵⁹ Blondé, Van Dijk en Vrints, 'Een probleemstad? Spanningsvelden tussen burgerlijke waarden en sociale realiteiten', 295 en 300.

⁶⁰ Greefs en Winter, 'Alone and far from home', 64; De Munck, Greefs en Winter, 'Poorten en papieren. Diversiteit en integratie in historisch perspectief', 224.

⁶¹ Blondé, Van Dijk en Vrints, 'Een probleemstad? Spanningsvelden tussen burgerlijke waarden en sociale realiteiten', 294-295.

⁶² Lis, *Social change and the laboring poor*, 31-32.

⁶³ Puschmann, *Social inclusion and exclusion of urban in-migrants in northwestern European port cities*, 68.

⁶⁴ K. Matthijs en S. Moreels, 'The Antwerp COR*-database: A unique Flemish source for historical-demographic research', *The History of the Family* 15:1 (2010) 109-115, aldaar 109-113.

er geen buitenechtelijke geboorten tussen zaten. De laatste geboorte in de COR*-database vond plaats in 1906. Voor dit onderzoek zijn de volgende variabelen geselecteerd: geboortedatum en geboorteplaats kind, of het kind wettig of onwettig was, de geboorterang van het kind, de geboortedatum van de moeder, de leeftijd van de moeder bij bevalling, de geboorteplaats en woonplaats van de moeder, de huwelijksdatum van de moeder, de leeftijd van de moeder bij huwelijkssluiting, of het kind gewettigd is, de minimum beroepsaanduiding van de moeder en de migratiestatus van de moeder.

In dit onderzoek is onderscheid gemaakt tussen drie soorten moeders: gehuwde moeders (zonder voorechtelijke verwekking), ongehuwde moeders (met buitenechtelijk kind) en moeders van voorechtelijk verwekte kinderen. Een moeder is geclassificeerd als behorende tot de categorie ‘voorechtelijke verwekking’ indien haar kind wettig was, maar grofweg binnen zeven en een halve maand na het huwelijk was geboren (binnen 240 dagen na het huwelijk). Er is voor deze grens gekozen om te voorkomen dat moeders die binnen het huwelijk een kind verwekte, maar vroegtijdig bevielen, worden gerekend tot de categorie ‘voorechtelijke verwekking’. Bij een groot deel van de moeders binnen deze categorie was waarschijnlijk sprake van een gedwongen huwelijk, maar niet bij alle. Niet alle moeders met een voorechtelijke verwekking zullen zich immers bewust zijn geweest van hun zwangerschap toen ze trouwden en getrouwd zijn vanwege hun zwangerschap. Om te achterhalen welke wettige moeders onder de categorie ‘voorechtelijke verwekking’ vielen, was de huwelijksdatum nodig. Een beperking van de COR*-database is dat voor 824 getrouwde moeders geen huwelijksdatum bekend is. Al deze 824 unieke gehuwde moeders zijn daarom gerekend tot de categorie ‘gehuwde moeders’ en niet tot de categorie ‘voorechtelijke verwekking’, hoewel hier hoogstwaarschijnlijk in de realiteit wel moeders met voorechtelijke verwekking tussen zaten.

In dit onderzoek zijn twee onderzoekseenheden gehanteerd: alle individuele geboorten en de unieke moeders. Voor de analyse van de algehele ontwikkeling van buitenechtelijke geboorten en geboorten met voorechtelijke verwekking en de analyse van de seizoensgebondenheid van concepties is gekeken naar alle individuele geboorten (N=6.954). Bij de individuele geboorten zijn grofweg dezelfde drie categorieën aangehouden als bij de moeders (wettig, buitenechtelijk en voorechtelijk). Voor alle andere onderdelen van dit onderzoek is enkel gekeken naar de unieke moeders door louter de gegevens van de moeders bij hun eerstgeboren kind te selecteren (N=1.922). Het belangrijkste voordeel is dat hiermee wordt voorkomen dat gegevens van eenzelfde moeder meerdere keren worden meegenomen in de analyse. In dit onderzoek is iedere moeder ondergebracht bij één van de drie categorieën

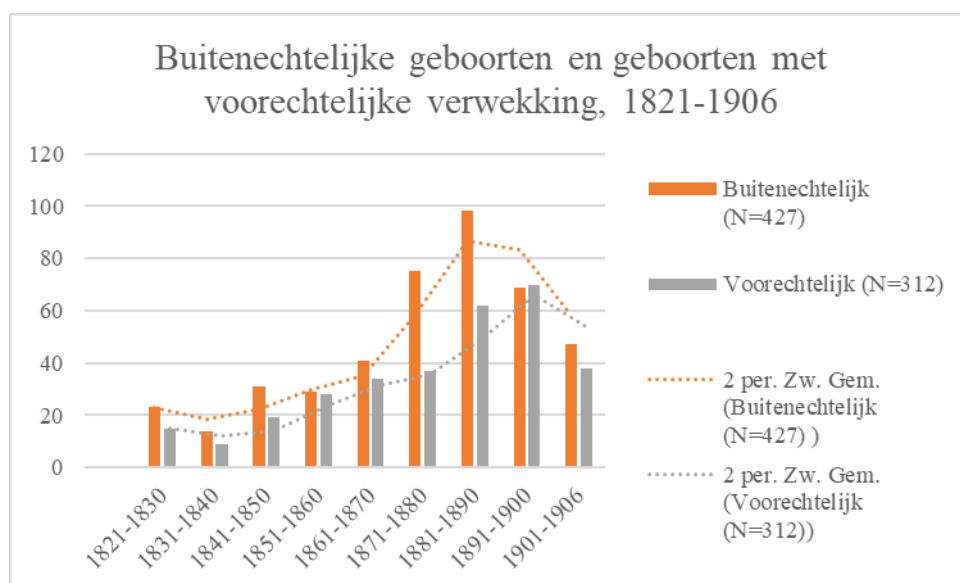
op basis van het type geboorte van haar eerste kind. Dit is van belang omdat bij verschillende geboorten in de database sprake is van clustering: ze behoren tot dezelfde moeder. Wellicht is niet alle clustering geobserveerd in de database, omdat sommige moeders mogelijk verhuisden en kinderen kregen buiten het onderzoeksgebied van de database.

Het werken met enkel unieke moeders in plaats van met individuele geboorten heeft echter wel wat kleine nadelen. De categorie ‘voorechtelijke verwekking’ bevat vrijwel geen dubbele moeders aangezien een vrouw meestal niet twee keer zwanger was op haar trouwdag, tenzij er sprake was van hertrouw. Door alleen de moeders te selecteren bij het eerstgeborene kind worden dus geen dubbele moeders bij de categorie ‘voorechtelijke verwekking’ eruit gefilterd, maar gaan wel 45 geboorten ‘verloren’ waarvan de geboorterang niet één was. Wanneer gekeken wordt naar alle geboorterangen zijn er 312 moeders met voorechtelijke verwekkingen, zoals tabel 1 en 2 laten zien. Wanneer enkel de eerstgeborenen worden geselecteerd, zijn er 267 moeders met voorechtelijke verwekkingen. Bij de categorie ‘buitenechtelijk’ gaan eveneens een aantal moeders ‘verloren’ door enkel de gegevens van moeders te selecteren waarvan hun eerste kind buitenechtelijk was. Er waren namelijk moeders die een buitenechtelijk kind hadden dat niet hun eerste kind was, maar dat aantal is zeer gering. Ondanks dit nadeel is ervoor gekozen om bij het merendeel van dit onderzoek gebruik te maken van de unieke moeders middels het selecteren van de eerste geboorterang. De voordelen van het selecteren en classificeren van moeders aan de hand van hun eerste kind wegen mijns inziens zwaarder dan het ‘verliezen’ van een aantal moeders met buitenechtelijke kinderen en voorechtelijke verwekkingen.

Met beschrijvende statistiek zijn de algehele ontwikkelingen van buitenechtelijke geboorten en geboorten met voorechtelijke verwekking in kaart gebracht. Daarna is gekeken naar de seizoensgebondenheid van buitenechtelijke en voorechtelijke concepties. Vervolgens zijn de drie categorieën moeders op verschillende punten met beschrijvende statistiek met elkaar vergeleken, zoals de leeftijd van de moeders bij bevalling van hun eerste kind en bij huwelijksluiting, hun sociale status, woonplaats en geboorteplaats en hun migratieachtergrond. Binnen de categorie ‘ongetrouwd’ is een vergelijking gemaakt met betrekking tot huwelijkskansen en herhaalsterschap.

Resultaten

Grafiek 1. Ontwikkeling buitenechtelijke geboorten en geboorten met voorechtelijke verwekking, 1821-1906

Bron: Antwerpse COR*-database

Grafiek 1 toont de ontwikkeling van buitenechtelijke geboorten en wettige geboorten met voorechtelijke verwekking in de periode 1821-1906. Het gaat hier om de individuele geboorten. Tabel 1 toont de verdeling van de drie soorten geboorten in de COR*-database per twintig jaar (met uitzondering van de periode 1901-1906), zowel de absolute aantallen van de verschillende soorten geboorten als de percentages ten opzichte van het totaal aantal geboorten.⁶⁵ In de eerste onderzoeksperiode (1821-1840) was 93,4 procent van alle geboorten in de COR*-database wettig verwekt binnen het huwelijk, 4,0 procent was buitenechtelijk en 2,6 procent was een geboorte met voorechtelijke verwekking.

Buitenechtelijke geboorten en geboorten met voorechtelijke verwekking namen toe in de loop van de negentiende eeuw (grafiek 1 en tabel 1). De piek van buitenechtelijke geboorten in de COR*-database ligt in de periode 1881-1890. Voor geboorten met voorechtelijke verwekking is er een piek in de periode 1891-1900. In de vroege twintigste eeuw was er bij zowel buitenechtelijke geboorten als geboorten met een voorechtelijke verwekking een daling. Deze stijging van het percentage buitenechtelijke geboorten en geboorten met voorechtelijke verwekking in de loop van de negentiende en daling begin twintigste eeuw komen overeen met de algehele trend van onwettige geboorten in België

⁶⁵ Zie tabel 1 in de bijlagen voor de verdeling van de verschillende soorten unieke moeders in de COR*-database per periode van twintig jaar.

zoals eerder beschreven in dit onderzoek. De percentages buitenechtelijke geboorten in de COR*-database zijn wat lager (tussen de 4,0 en 7,1 procent) dan de percentages genoemd door Kruithof voor Antwerpen in de periode 1830-1860 (tussen de 13 en 16 procent).⁶⁶

Buitenechtelijke geboorten en geboorten met voorechtelijke verwekking vertonen dus grofweg dezelfde ontwikkeling. Deze parallel lopende trend suggereert dat voorechtelijke verwekkingen en onwettige geboorten twee kanten van dezelfde medaille waren.⁶⁷ Het percentage buitenechtelijke geboorten nam niet toe wanneer het percentage geboorten met voorechtelijke verwekking daalde.

Tabel 1. Verdeling soorten geboorten in COR-database (1) wettig (2) buitenechtelijk (3) voorechtelijke verwekking*

Periode	Totaal geboorten		Wettig		Buitenechtelijk		Voorechtelijke verwekking	
	N	%	N	%	N	%	N	%
1821-1840	927	100,0	866	93,4	37	4,0	24	2,6
1841-1860	1227	100,0	1120	91,3	60	4,9	47	3,8
1861-1880	1732	100,0	1545	89,2	116	6,7	71	4,1
1881-1900	2355	100,0	2056	87,3	167	7,1	132	5,6
1901-1906	713	100,0	628	88,1	47	6,6	38	5,3
Totaal: 1821-1906	6954	100,0	6215	89,4	427	6,1	312	4,5

Bron: Antwerpse COR-database*

Leeftijd

In deze paragraaf wordt gekeken naar de leeftijd van verschillende typen moeders bij bevalling van hun eerste kind en bij huwelijksluiting, uitgaande van unieke moeders. Tabel 2 toont de gemiddelde en mediane leeftijd van de verschillende typen moeders bij bevalling van hun eerste kind per periode van twintig jaar (met uitzondering van de periode 1901-1906). Tabel 3 toont de gemiddelde en mediane huwelijksleeftijd van de verschillende typen moeders. Het bestuderen van de leeftijd bij bevalling van het eerste kind en de verschillen

⁶⁶ Kruithof, 'De demografische ontwikkelingen in de 19de eeuw', 524.

⁶⁷ Van den Boomen en Puschmann, 'Born out of wedlock at the river Waal', 555.

hierin tussen typen moeders is interessant omdat deze leeftijd een indicatie kan zijn of ongehuwd moederschap en voorechtelijke verwekkingen het gevolg waren van huwelijksgerichte seksualiteit of van seksueel deviant gedrag. De huwelijksleeftijd kan als verdere indicatie dienen of zwangere bruiden echt afweken van ‘gewone’ huwelijken en dus de sociale norm, of dat de voorechtelijke verwekkingen voortkwamen uit huwelijksgerichte seksualiteit.⁶⁸

Tabel 2. Leeftijd moeder bij bevalling eerste kind naar type moeder (1) gehuwd (2) ongehuwd (3) voorechtelijke verwekking, 1821-1906

Periode	Type Moeder	Gemiddelde	Mediaan	N	Onbekend
1821-1840	Gehuwd	29,34	28	149	136
	Ongehuwd	20,82	20	11	24
	Voorechtelijke verwekking	24,57	26	23	0
1841-1860	Gehuwd	28,01	27	157	73
	Ongehuwd	23,26	22	27	24
	Voorechtelijke verwekking	24,67	24	42	0
1861-1880	Gehuwd	27,20	26	232	57
	Ongehuwd	22,42	21	60	38
	Voorechtelijke verwekking	22,89	23	61	0
1881-1900	Gehuwd	26,51	25	281	71
	Ongehuwd	21,08	21	108	18
	Voorechtelijke verwekking	22,69	22	108	0
1901-1906	Gehuwd	25,78	25	128	24
	Ongehuwd	21,39	20	31	6
	Voorechtelijke verwekking	23,48	23	33	0
Totaal: 1821-1906	Gehuwd	27,27	26	947	361
	Ongehuwd	21,70	21	237	110
	Voorechtelijke verwekking	23,31	23	267	0

Bron: Antwerpse COR-database*

⁶⁸ Van den Boomen en Puschmann, ‘Born out of wedlock at the river Waal’, 556.

Van 68,3 procent van de ongehuwde moeders is bekend hoe oud ze was op het moment van de geboorte van haar eerste kind. Voor gehuwde moeders is dit 72,4 procent en voor moeders met voorechtelijke verwekking 100 procent. Tabel 2 toont dat voor de gehele onderzoeksperiode de gemiddelde leeftijd van gehuwde moeders bij bevalling van hun eerste kind 27,27 was. Moeders met voorechtelijke verwekking waren gemiddeld 23,31 en ongehuwde moeders gemiddeld 21,70. Ook als gekeken wordt naar de ontwikkeling in de tijd is de gemiddelde en mediane leeftijd van gehuwde moeders constant het hoogst (tabel 2). Ongehuwde moeders waren constant gemiddeld beduidend jonger dan gehuwde moeders bij bevalling van hun eerste kind.

Wanneer gekeken wordt naar de ontwikkeling van de leeftijd van de verschillende typen moeders bij bevalling van hun eerste kind blijkt er bij gehuwde moeders een duidelijke trend zichtbaar: in de loop van de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw krijgen ze steeds jonger hun eerste kind. Bij moeders met voorechtelijke verwekking en ongehuwde moeders is deze trend minder rechtlijnig en wijkt dus af van die bij gehuwde moeders.

Ongehuwde moeders waren dus aanzienlijk jonger bij bevalling van hun eerste kind dan gehuwde moeders. Als huwelijkssluiting en buitenechtelijkheid beide een gevolg waren van *courtship* dan is het te verwachten dat beide rond dezelfde leeftijd plaatsvonden. Tabel 2 en 3 tonen echter aan dat dit voor het arrondissement Antwerpen niet gold. Tabel 3 toont aan dat tussen 1821 en 1920 de gemiddelde huwelijksleeftijd voor gehuwde moeders zonder voorechtelijke verwekking 25,21 was. De algehele gemiddelde leeftijd van ongehuwde moeders bij bevalling van hun eerste kind was 21,70. De gemiddelde leeftijden bij bevalling van het eerste kind van ongehuwde moeders (tabel 2) zijn eveneens per periode van twintig jaar telkens aanzienlijk lager dan de gemiddelde huwelijksleeftijd van moeders die hun kinderen uitsluitend binnen het huwelijk verwekten (tabel 3). De opvallend jonge gemiddelde leeftijd van ongehuwde moeders bij bevalling van hun eerste kind wijst erop dat de meeste niet op huwbare leeftijd waren ten tijde van conceptie.

Tabel 3. *Huwelijksleeftijd moeders naar type moeder (1) gehuwd (2) ongehuwd (3) voorechtelijke verwekking, 1821-1920*⁶⁹

<i>Periode</i>	<i>Type Moeder</i>	<i>Gemiddelde</i>	<i>Mediaan</i>	<i>N</i>	<i>Onbekend/niet van toepassing</i>
1821-1840	Gehuwd	26,91	26,12	67	218
	Ongehuwd	26,95	25,82	9	26
	Voorechtelijke verwekking	24,85	25,80	23	0
1841-1860	Gehuwd	26,44	25,89	76	154
	Ongehuwd	27,16	25,94	21	30
	Voorechtelijke verwekking	24,76	24,37	42	0
1861-1880	Gehuwd	24,94	24,00	131	158
	Ongehuwd	25,43	24,71	53	45
	Voorechtelijke verwekking	23,00	22,82	61	0
1881-1900	Gehuwd	24,81	24,41	165	187
	Ongehuwd	25,20	24,54	96	30
	Voorechtelijke verwekking	22,83	22,11	108	0
1901-1920	Gehuwd	23,40	23,22	58	94
	Ongehuwd	24,57	23,09	25	12
	Voorechtelijke verwekking	23,66	23,12	33	0
<i>Totaal: 1821-1920</i>	Gehuwd	25,21	24,51	497	811
	Ongehuwd	25,45	24,53	204	143
	Voorechtelijke verwekking	23,45	23,01	267	0

Bron: Antwerpse COR-database*

Tabel 3 toont dat de huwelijksleeftijd van moeders met buitenechtelijke kinderen wel grofweg overeenkwam met de huwelijksleeftijd van wettige moeders. Moeders waarvan bij hun eerste kind sprake was van een voorechtelijke verwekking waren over het algemeen juist jonger bij huwelijksluiting dan gehuwde moeders zonder voorechtelijke verwekking. Het

⁶⁹ De gemiddelde en mediane huwelijksleeftijd naar type moeder is weergegeven voor de periode 1821-1920. De gemiddelde en mediane leeftijd bij bevalling van het eerste kind loopt van 1821 tot 1906, dit is omdat de laatste geboorte in de COR*-database van 1906 is. De huwelijksdata lopen door tot aan 1920, daarom is er bij de huwelijksleeftijd gekeken naar de periode 1821-1920.

verschil is nochtans niet groot. De gemiddelde huwelijksleeftijd van gehuwde moeders zonder voorechtelijke verwekking voor de periode 1821-1920 was 25,21, voor moeders met voorechtelijke verwekking 23,45.

Bovengenoemde resultaten wijzen op twee belangrijke punten. Allereerst doen de bevindingen vermoeden dat moeders met voorechtelijke verwekkingen niet zozeer afwijken van de sociale normen omtrent huwelijk en seksualiteit. De iets lagere gemiddelde leeftijd bij bevalling van het eerste kind en bij huwelijksluiting van moeders met voorechtelijke verwekking doen vermoeden dat deze verwekkingen overwegend voortkwamen uit huwelijksgerichte seksualiteit en dat de zwangerschap enkel zorgde voor een vervroegd huwelijk. De opvallend jonge leeftijd bij bevalling van het eerste kind van onwettige moeders en de grofweg overeenkomende gemiddelde leeftijd bij huwelijksluiting in vergelijking met gehuwde moeders wijzen erop dat er veelal geen sprake was van huwelijksgerichte seksualiteit en dat pas op latere leeftijd de 'fout' werd rechtgetrokken met een huwelijk. Bij moeders van buitenechtelijke kinderen lijkt op basis van de gemiddelde en mediane leeftijd bij bevalling van het eerste kind sprake te zijn van een duidelijke afwijking van de sociale norm omtrent huwelijk en seksualiteit. Voorechtelijke verwekkingen lijken daarentegen minder af te wijken van de sociale normen omtrent huwelijk en seksualiteit en dus ook het gevolg te zijn van huwelijksgerichte seksualiteit.

Seizoensgebondenheid

Het bestuderen van seizoenspatronen omtrent voorechtelijke en buitenechtelijke concepties biedt meer inzicht in buitenechtelijkheid en voorechtelijke verwekkingen in het arrondissement Antwerpen in de periode 1821-1906. Seizoensbewegingen van concepties zijn interessant, omdat samenlevingen duidelijke fluctuaties in geboorten vertonen over de loop van het jaar. Deze fluctuaties hangen samen met arbeidspatronen, culturele regels en praktijken omtrent huwelijk en seksualiteit, en klimatologische factoren, maar voornamelijk ook met evenementen.⁷⁰ Zo ontmoedigde de kerk seks en huwelijksluiting tijdens de vastentijd en advent en hebben extreme temperaturen een negatieve invloed op vruchtbaarheid.⁷¹ Verder hangen seizoenspatronen van concepties veelal samen met

⁷⁰ T. Engelen en X. Lin, 'Demografische seizoen bewegingen in Taiwan en Nederland. Cultuur, economie of biologie?' in: T. Engelen, O. Boonstra en A. Janssens eds., *Levenslopen in transformatie. Liber amicorum bij het afscheid van prof dr. Paul M.M. Klep* (Nijmegen 2011) 49-61, aldaar 49, 59-61; Van den Boomen en Puschmann, 'Born out of wedlock at the River Waal', 560.

⁷¹ T. Engelen, 'What the seasons tell us. The monthly movement of marriages, and secularization in the Netherlands, 1810-1940', *Historical Life Course Studies*, 4 (2017), 165-180, aldaar 166, 170, 176; G. Ruijs en M. Brechsi, 'Seasonality of livebirths and climatic factors in Italian regions (1863-1933)', *Historical Life Course Studies* 4 (2017) 145-164, aldaar 156.

seizoensbewegingen van huwelijken.⁷²

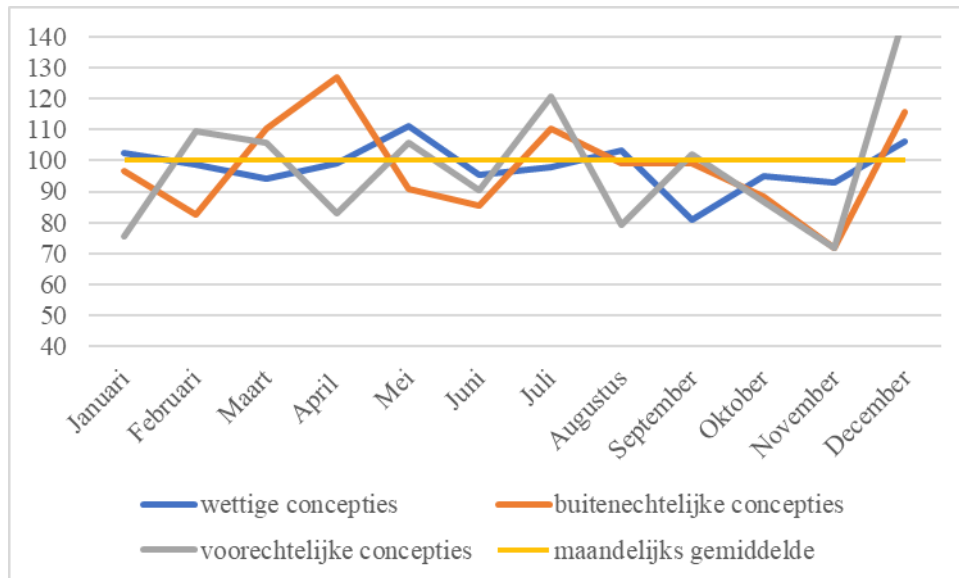
Voor de analyse van seizoenspatronen is gekeken naar de individuele geboorten. Grafieken 2 en 3 zijn gebaseerd op geschatte conceptiemaanden, die zijn bepaald door 280 dagen van de geboortedatum af te trekken en vervolgens enkel de maanden van de resulterende conceptiedatums te gebruiken. Van alle 6.954 geboorten was de geboortedatum bekend. Het aantal concepties per maand is uitgedrukt als een indexcijfer van het gemiddelde aantal concepties per maand voor de hele onderzoeksperiode. Bij het maken van deze grafieken is rekening gehouden met de lengte van de verschillende maanden. Deze aanpak is ontleend aan het artikel van Van den Boomen en Puschmann over buitenechtelijkheid in Nijmegen.⁷³ De aantallen concepties per maand zijn laag en de pieken worden daardoor veroorzaakt door absoluut gezien kleine verschillen. Dit is een beperking van de data en idealiter zou er op basis van grotere aantallen gekeken moeten worden of de hier getoonde pieken nog steeds bij dezelfde maanden plaatsvinden.

Grafiek 2 toont de seizoensgebondenheid van concepties voor de periode 1821-1906 op basis van alle geboorten in de COR*-database. Na het maken van deze grafiek is besloten om eenzelfde grafiek te maken voor de stad Antwerpen en de sub-urbane gemeentes (grafiek 3), omdat eventuele effecten van bepaalde evenementen zoals de kermis of jaarmarkt duidelijker naar voren komen in een geografisch klein gebied.

⁷² Van den Boomen en Puschmann, 'Born out of wedlock at the river Waal', 560.

⁷³ Ibidem, 560-563.

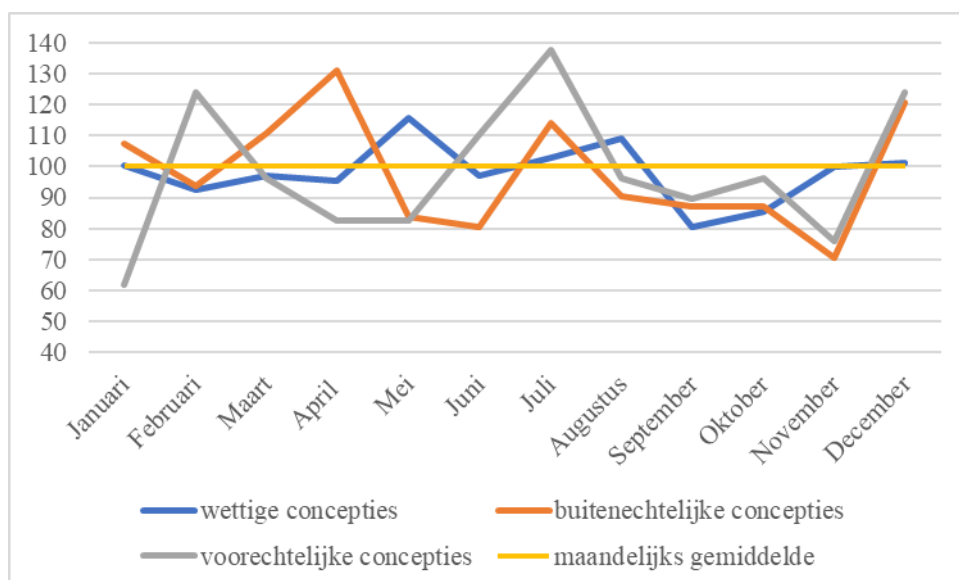
Grafiek 2. Seizoensgebondenheid van concepties naar type geboorte (1) wettig (2) buitenechtelijk (3) voorechtelijk, in het arrondissement Antwerpen, 1821-1906

N=6.954

Bron: Antwerpse COR*-database

Grafiek 3. Seizoensgebondenheid van concepties naar type geboorte (1) wettig (2) buitenechtelijk (3) voorechtelijk, in Antwerpen en de sub-urbane gemeentes (Borgerhout, Hoboken, Berchem, Deurne, Wilrijk en Merksem), 1821-1906

N=3.756

Bron: Antwerpse COR*-database

Grafiek 3 laat een aantal interessante resultaten zien. Allereerst is er een opvallende piek van voorechtelijke concepties bij de maand februari. Een mogelijke verklaring hiervoor is carnaval. Wellicht vierden stellen samen carnaval en resulteerde de feestelijke sfeer en het alcoholgebruik in een piek van concepties. Vervolgens is voor alle soorten geboorten het aantal concepties laag in de maand maart vergeleken met de omliggende maanden februari en april. Desalniettemin zitten alle drie de soorten concepties bij de maand maart rond het maandelijks gemiddelde en is er dus niet sprake van een duidelijk dal. Dit is opvallend aangezien maart samenvalt met de vastentijd waarin de kerk seksuele activiteiten ontmoedigde of verbood.⁷⁴ Blijkbaar hield niet iedereen zich aan de kerkelijke voorschriften. Grafiek 4 toont de seizoenspatronen van huwelijkssluiting in de stad Antwerpen en de sub-urbane gemeentes en laat bij maart, de vastentijd, een duidelijk dal van huwelijken zien.

Vervolgens is er een opvallende piek van buitenechtelijke concepties bij de maand april. Van den Boomen en Puschmann constateren eenzelfde piek voor Nijmegen en concluderen dat het hier gaat om seksuele gemeenschap gericht op een aankomend huwelijk in mei, dat uiteindelijk nooit plaatsvond en dus resulteerde in een buitenechtelijke geboorte. Ze trekken deze conclusie naar aanleiding van het feit dat de maand mei een zeer populaire huwelijksmaand was in negentiende-eeuws Nijmegen en de rest van Nederland omdat in deze tijd van het jaar arbeidscontracten en ‘leases’ werden vernieuwd.⁷⁵ Ook in België was mei een populaire huwelijksmaand.⁷⁶ Uit grafiek 4 blijkt dat ook in de stad Antwerpen en de sub-urbane gemeentes de maand mei populair was om te trouwen. Dit wijst erop dat de piek van buitenechtelijke concepties in de maand april verklaard kan worden op dezelfde wijze als gedaan is voor Nijmegen en een indicatie is dat huwelijksgerichte seksualiteit een rol speelde bij buitenechtelijke geboorten. Opvallend is wel dat voorechtelijke concepties geen piek vertonen bij april. Men zou verwachten dat als er een piek is van buitenechtelijke geboorten die hoogstwaarschijnlijk grotendeels voortkomt uit huwelijksgerichte seksualiteit, er ook een piek is van voorechtelijke geboorten. Bij mei is er een piek van wettige concepties, overeenkomstig de huwelijkspiek.

Bij de maand juli is er een piek van zowel buitenechtelijke als voorechtelijke concepties, met name de voorechtelijke concepties steken erbovenuit. Wettige concepties vertonen hier geen piek. De piek van buitenechtelijke concepties en voorechtelijke

⁷⁴Van den Boomen en Puschmann, ‘Born out of wedlock at the river Waal’, 560.

⁷⁵Van den Boomen en Puschmann, ‘Born out of wedlock at the river Waal’, 561-562; F. Van Poppel, ‘Seasonality of work, religion and popular customs: The seasonality of marriage in the nineteenth- and twentieth-century Netherlands’, *Continuity and Change* 10:2 (1995), 215-256, aldaar 242-249.

⁷⁶Van Poppel, ‘Seasonality of work, religion and popular customs’, 242.

verwekkingen heeft geen voor de hand liggende verklaring. Mogelijkerwijs hangt de piek samen met het feit dat het in de zomer is. Gedurende de zomer zijn er veelal sociale activiteiten en festiviteiten die wellicht van invloed waren op het aantal buitenechtelijke en voorechtelijke concepties.⁷⁷ In vervolgonderzoek zou grondiger gekeken kunnen worden naar specifieke (lokale) evenementen die als verklaring kunnen dienen.

Bij september en oktober zijn er geen opvallende pieken of dalen. Bij november is er een opvallend dal voor buitenechtelijke en voorechtelijke concepties. Klimatologische factoren zijn hiervoor een mogelijke verklaring. Zeer koude temperaturen hebben een negatieve invloed op de vruchtbaarheid.⁷⁸ Zeer opvallend is de piek van buitenechtelijke en voorechtelijke concepties in december. Deze piek is opvallend om twee redenen. Allereerst gaat deze piek in tegen klimatologische factoren, zoals het koude weer. Daarnaast bestaat de maand december grotendeels uit de adventsperiode waarbij een huwelijksverbod gold vanuit de katholieke kerk.⁷⁹ Deze piek suggereert dan ook dat deze buitenechtelijke en voorechtelijke concepties niet voortkwamen uit huwelijksgerichte seksualiteit, in tegenstelling tot de piek bij april. Een mogelijke verklaring voor de piek van voorechtelijke concepties is dat het om relaties ging die nog geen huwelijksplannen hadden, maar door de zwangerschap er wel voor kozen te huwen, een zogenaamd ‘gedwongen huwelijk’. De piek van buitenechtelijke en voorechtelijke concepties kan wellicht ook verklaard worden met het ‘Christmas effect’, een term gebruikt door biometereologen die verwijst naar het hoge aantal concepties tijdens de december feestdagen die het gevolg zijn van onder andere veel vrije tijd en sociale activiteiten.⁸⁰

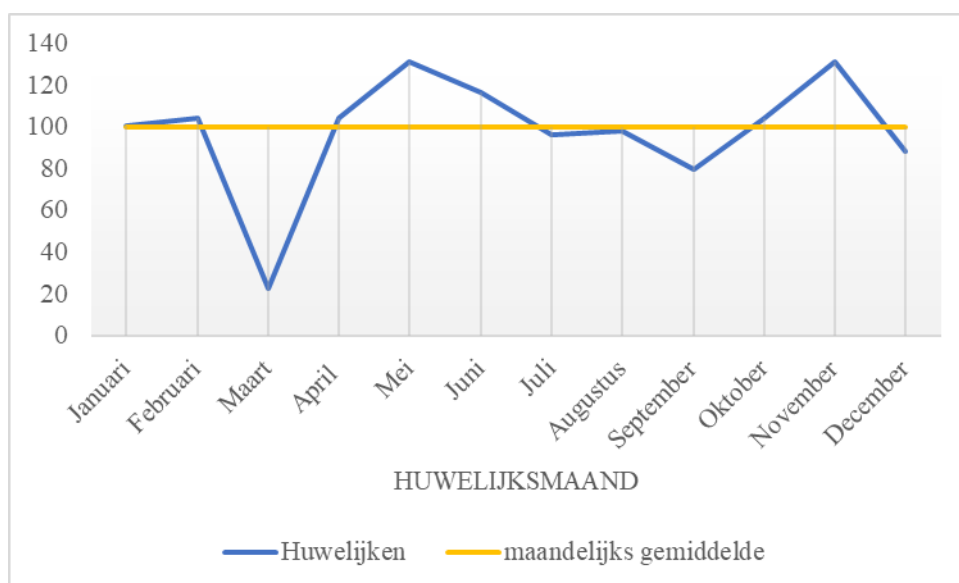
⁷⁷ S. K., Cesario, ‘The “Christmas effect” and other biometeorologic influences on childbearing and the health of women’, *Journal of Obstetric, Gynecologic and Neonatal Nursing* 31:5 (2002) 526-535, aldaar 527.

⁷⁸ Ruiiu en Brechsi, ‘Seasonality of livebirths and climatic factors in Italian regions (1863-1933)’, 156.

⁷⁹ Van den Boomen en Puschmann, ‘Born out of wedlock at the river Waal’, 562.

⁸⁰ Cesario, ‘The “Christmas effect” and other biometeorologic influences on childbearing and the health of women’, 527.

Grafiek 4. Seizoensgebondenheid van huwelijken in Antwerpen en de sub-urbane gemeentes (Borgerhout, Hoboken, Berchem, Deurne, Wilrijk en Merksem), 1821-1920

N=575

Bron: Antwerpse COR*-database

Sociale status

In historisch onderzoek naar buitenechtelijkheid is de lage sociale status van ongehuwde moeders een terugkomende observatie.⁸¹ In dit onderzoek is gekeken naar de sociale status van verschillende soorten moeders op basis van de minimum beroepsaanduiding die voor hen beschikbaar was. Van 48,2 procent van de 1.922 unieke moeders was er geen beroepstitel bekend of was deze niet interpreteerbaar. Van de 995 moeders waarvan de beroepstitel wel bekend was, is de HISCO-beroepscode omgezet in HISCAM. HISCAM staat voor 'Historical CAMSIS' en is gebaseerd op HISCO. De HISCAM-score voor het beroep van de moeder geeft de positie van het beroep op een continue beroepsstratificatieschaal weer. De schaal loopt van 1 tot 100. Hoge beroepen, zoals arts, krijgen een hoge score, lage beroepen, zoals bijvoorbeeld dienstbode, krijgen een lage score.⁸² Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van

⁸¹ Van Bavel, 'Family control, bridal pregnancy, and illegitimacy', 463; Schumacher, Ryczkowska, en Perroux, 'Unwed mothers in the city', 195-196; Devos, De Langhe en Mechant, 'Regionale verschillen in het leven van ongehuwde moeders op het platteland in de zuidelijke Nederlanden, 1730-1846', 12.

⁸² P.S. Lambert, R. L. Zijdeman, M. H.P. Van Leeuwen, I. Maas en K. Prandy, 'The Construction of HISCAM: A Stratification Scale Based on Social Interactions for Historical Comparative Research', *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* 46:2 (2013) 77-89; M. Leeuwen, I. Maas en A. Miles, *HISCO: historical international standard classification of occupations* (Leuven 2002).

een aan de Nederlandse situatie aangepaste HISCAM, die tevens goed aansluit bij de Belgische situatie.

Tabel 4. Sociale status moeders (HISCAM) naar type moeder (1) gehuwd (2) ongehuwd (3) voorechtelijke verwekking

			Type moeder			Totaal	Totaal Geldig percentage
			Gehuwd	Ongehuwd	Voorechtelijke verwekking		
HISCAM moeder	<i>Beroepstitel moeder onbekend</i>	Aantal	757	121	49	927	
		% binnen HISCAM moeder	81,7%	13,1%	5,3%	100,0 %	
	40-51	Aantal	299	148	132	579	
		% binnen HISCAM moeder	51,6%	25,6%	22,8%	100,0 %	58,2%
	52-65	Aantal	182	62	58	302	
		% binnen HISCAM moeder	60,3%	20,5%	19,2%	100,0 %	30,4%
	66-99	Aantal	70	16	28	114	
		% binnen HISCAM moeder	61,4%	14,0%	24,6%	100,0 %	11,4%
	Totaal (N=1922)	Aantal	1308	347	267	1922	
		% binnen HISCAM moeder	68,1%	18,1%	13,9%	100,0 %	

Bron: Antwerpse COR-database*

Tabel 4 toont de verdeling van de drie typen moeders binnen drie HISCAM-categorieën. De categorieën zijn bepaald aan de hand van de beroepscode van de moeders die beschikbaar waren in de database. Ongehuwd moederschap en voorechtelijke verwekkingen kwamen voor in alle sociale klassen in het arrondissement Antwerpen (tabel 4). Desalniettemin behoren ongehuwde moeders het vaakst tot de groep met een lage sociale status (HISCAM 40-51), wat overeenkomt met de bevindingen van onderzoek naar ongehuwd moederschap in andere gebieden.⁸³ De percentages ongehuwde moeders lopen af bij de

⁸³ Van Bavel, 'Family control, bridal pregnancy, and illegitimacy', 463; Schumacher, Ryczkowska, en Perroux, 'Unwed mothers in the city', 195-196; Devos, De Langhe en Mechant, 'Regionale verschillen in het leven van ongehuwde moeders op het platteland in de zuidelijke Nederlanden, 1730-1846', 12.

hogere HISCAM-categorieën. De tegengestelde trend is zichtbaar bij wettige moeders zonder voorechtelijke concepties. Het aandeel van deze groep moeders is het kleinst binnen de laagste categorie en het grootst binnen de hoogste categorie (HISCAM 66-99). Mogelijke verklaringen voor de overwegend lage sociale status van ongehuwde moeders zijn de (economische) kwetsbaarheid en andere normen en waarden van de lagere sociale klassen.

Door lage lonen en onzekere werkgelegenheid hadden vrouwen uit lagere klassen een slechtere onderhandelingspositie op de huwelijksmarkt.⁸⁴ Verschillende historici hebben erop gewezen dat in lagere klassen bepaalde normen en waarden omtrent seksualiteit minder strikt werden nageleefd, omdat ze op financieel vlak en qua reputatie minder te verliezen hadden.⁸⁵ Om die reden was ouderlijke controle op het gebied van buitenechtelijke seksualiteit er minder strikt. Bovendien speelde mogelijkwerwijs de door Alter aangekaarte ‘dubbele seksuele moraal’ een rol waarbij vrouwen in de stedelijke arbeidersklasse meer risico namen met voorechtelijke seksualiteit uit angst om alleenstaand te blijven.⁸⁶ Tilly et al. stellen dat onzekere werkgelegenheid en lage lonen vrouwen stimuleerden om snel een huwelijkspartner te vinden en daarom ook sneller overgingen op seksueel contact.⁸⁷ Aangezien de meeste ongehuwde moeders uit de lagere sociale klassen kwamen, hangt de in grafiek 1 geobserveerde stijging en piek van buitenechtelijkheid gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw wellicht samen met de omschakeling naar een haven economie en teloorgang van de textielindustrie in Antwerpen die verpaupering versterkte, baanmogelijkheden voor vrouwen verminderde en zorgde voor economische onzekerheid en een invloed aan migranten.⁸⁸ Tegelijk was er sprake van proletarisering van het achterland.⁸⁹ Meer vrouwen uit de lagere sociale klassen gingen kwetsbare beroepen uitoefenen en mogelijkwerwijs was in toenemende mate gebrek aan geld bij stellen uit lagere klassen om te kunnen trouwen een verklaring. Economische onzekerheid droeg mogelijkwerwijs bij aan het breken van huwelijksbeloften.⁹⁰

⁸⁴ Alter, *Family and the female life course*, 120.

⁸⁵ Laslett, ‘The bastardy prone sub-society’, 226; Schumacher, Ryczkowska, en Perroux, ‘Unwed mothers in the city’, 199-200.

⁸⁶ Alter, *Family and the female life course*, 116-118.

⁸⁷ Tilly, Scott en Cohen, ‘Women’s work and European fertility patterns’, 464-465, 473, 476.

⁸⁸ Lis, *Social change and the laboring poor*, 28; Blondé, Van Dijck en Vrints, ‘Een probleemstad? Spanningsvelden tussen burgerlijke waarden en sociale realiteiten’, 294-295, 300; Greefs en Winter, ‘Alone and far from home’, 55.

⁸⁹ Greefs en Winter, ‘Alone and far from home’, 64.

⁹⁰ Tilly, Scott en Cohen, ‘Women’s work and European fertility patterns’, 461-468; ; Fairchilds, ‘Female sexual attitudes and the rise of illegitimacy’, 633-654; Alter, *Family and the female life course*, 120, 139; Kok, *Langs verboden wegen*, 16-17.

Bij moeders met voorechtelijke verwekkingen is de trend minder duidelijk. Het grootste aandeel bevindt zich in de hoogste categorie, dit is een belangrijke overeenkomst met gehuwde moeders. Al met al suggereren deze resultaten dat ongehuwd moederschap vaker voorkwam bij moeders met zwakke economische en sociale posities. Moeders met voorechtelijke verwekkingen lijken daarentegen in mindere mate een kwetsbare positie te hebben gehad.

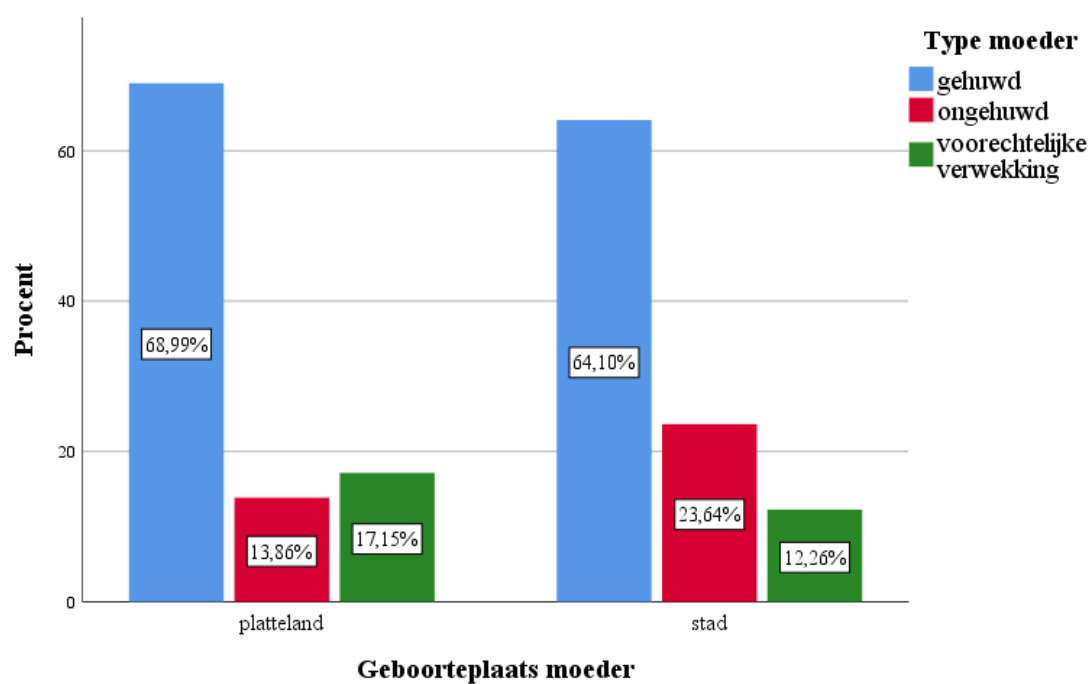
Geboorteplaats en woonplaats

Geboorteplaats

Grafiek 5 en tabel 5 bieden inzicht in de afkomst van de moeders. Van 91,8 procent van de 1.922 moeders is de geboorteplaats bekend. Van de ongehuwde moeders waarvan de geboorteplaats bekend is, was 48,3 procent geboren in de stad Antwerpen. Grafiek 5 toont het type geboorteplaats (stad of platteland) van de verschillende typen moeders. Het onderscheid tussen stad en platteland is gemaakt op basis van het bevolkingsaantal. Plaatsen met meer dan 10.000 inwoners zijn gerekend als stad, plaatsen met minder inwoners als ruraal. Grafiek 5 toont dat het aandeel ongehuwde moeders geboren in de stad groter was dan het aandeel geboren op het platteland. Dit wijst erop dat ongehuwd moederschap vaker voorkwam bij vrouwen met een stedelijke achtergrond.

Van de moeders met voorechtelijke verwekkingen was 56,4 procent geboren in de provincie Antwerpen (maar niet de stad Antwerpen) (tabel 5). Uit grafiek 5 blijkt dat een groter aandeel moeders met voorechtelijke verwekkingen geboren was op het platteland dan in de stad. Deze resultaten wijzen erop dat voorechtelijke verwekkingen vaker voorkwamen bij moeders met een rurale achtergrond. Net als moeders met voorechtelijke verwekkingen was het aandeel gehuwde moeders geboren op het platteland groter dan het aandeel in de stad en eveneens waren de meeste geboren in de provincie Antwerpen.

Grafiek 5. Type geboorteplaats moeder (1) platteland (2) stad naar type moeder (1)gehuwd (2)ongehuwd (3) voorechtelijke verwekking

N=1.992 (valide 1.765)

Bron: Antwerpse COR*-database

Tabel 5. Geboorteplaats moeder naar type moeder (1)gehuwd (2) ongehuwd (3) voorechtelijke verwekking

		Type moeder			Voorechtelijke verwekking	Totaal
			Gehuwd	Ongehuwd		
Geboorteplaats moeder	<i>Antwerpen stad</i>	Aantal	361	155	85	601
		% binnen geboorteplaats moeder	60,1%	25,8%	14,1%	100,0%
		% binnen type moeder	30,6%	48,3%	32,2%	34,1%
	<i>Provincie Antwerpen (zonder de stad Antwerpen)</i>	Aantal	509	108	149	766
		% binnen geboorteplaats moeder	66,4%	14,1%	19,5%	100,0%
		% binnen type moeder	43,2%	33,6%	56,4%	43,4%
	<i>België buiten provincie Antwerpen</i>	Aantal	228	43	23	294
		% binnen geboorteplaats moeder	77,6%	14,6%	7,8%	100,0%
		% binnen type moeder	19,3%	13,4%	8,7%	16,7%
	<i>Buitenland</i>	Aantal	81	15	7	103
		% binnen geboorteplaats moeder	78,6%	14,6%	6,8%	100,0%
		% binnen type moeder	6,9%	4,7%	2,7%	5,8%
	Totaal N=1764 valide	Aantal	1179	321	264	1764
		% binnen geboorteplaats moeder	66,8%	18,2%	15,0%	100,0%
		% binnen type moeder	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Bron: Antwerpse COR*-database

Woonplaats

Van de 1.922 unieke moeders is van 82,3 procent de woonplaats bekend. Vrijwel alle moeders woonden in de stad Antwerpen of in de provincie Antwerpen (tabel 6). Dit is vanzelfsprekend aangezien de COR*-database geconstrueerd is voor het arrondissement Antwerpen.

Opvallend is dat grofweg de helft van de gehuwde moeders en moeders met voorechtelijke verwekking in de stad Antwerpen woonde en de andere helft in de provincie Antwerpen. Van de ongehuwde moeders was daarentegen 68,3 procent woonachtig in de stad Antwerpen en 27,9 procent in de provincie Antwerpen. Verder is het interessant om naar het type (stad of platteland) te kijken (grafiek 6). Hierbij is het belangrijk erop te wijzen dat met betrekking tot de woonplaats de categorie ‘stad’ vrijwel uitsluitend de stad Antwerpen omvat (zie tabel 2 in de bijlagen). Het aandeel gehuwde moeders en moeders met voorechtelijke verwekkingen was groter op het platteland (grafiek 6). Het aandeel ongehuwde moeders daarentegen was groter in de stad (zie ook tabel 3 in de bijlagen).

De resultaten met betrekking tot de geboorteplaats en woonplaats van ongehuwde moeders wijzen erop dat ongehuwd moederschap veelal een stedelijk fenomeen was. Op basis van deze observatie kan, net zoals vele historici doen, de toename van buitenechtelijke geboorten in het arrondissement Antwerpen voor een groot deel verklaard worden vanuit een stedelijke context. Tilly, Scott en Cohen benadrukken de anonimiteit, mobiliteit en het gebrek aan sociale controle in steden als verklaring en de voortzetting van plattelands *courtship*gebruiken in een stedelijke omgeving. Hier wordt nader op ingegaan in de paragraaf over migratieachtergrond. Alter benoemde daarnaast de ‘dubbele seksuele moraal’ onder de stedelijke arbeidersklasse.⁹¹ Mogelijkerwijs spelen deze verklaringen ook een rol voor het arrondissement Antwerpen.

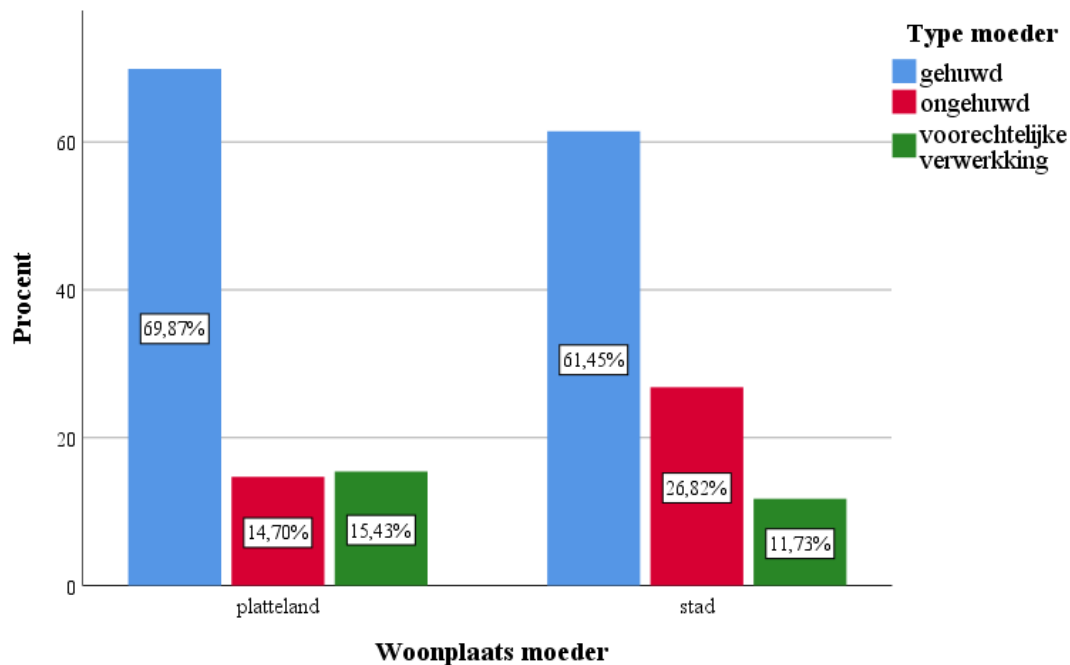
⁹¹ Alter, *Family and the female life course*, 116-118.

Tabel 6. Woonplaats moeder naar type moeder (1) gehuwd (2) ongehuwd (3) voorechtelijke verwekking

Woonplaats moeder			Type moeder			Totaal
			Gehuwd	Ongehuwd	Voorechtelijke verwekking	
Woonplaats moeder	Antwerpen stad	Aantal	533	233	105	871
		% binnen woonplaats moeder	61,2%	26,8%	12,1%	100,0%
		% binnen type moeder	51,7%	68,3%	49,8%	55,1%
	Provincie Antwerpen (zonder de stad Antwerpen)	Aantal	465	95	106	666
		% binnen woonplaats moeder	69,8%	14,3%	15,9%	100,0%
		% binnen type moeder	45,1%	27,9%	50,2%	42,1%
	België buiten provincie Antwerpen	Aantal	22	9	0	31
		% binnen woonplaats moeder	71,0%	29,0%	0,0%	100,0%
		% binnen type moeder	2,1%	2,6%	0,0%	2,0%
	Buitenland	Aantal	10	4	0	14
		% binnen Woonplaats moeder	71,4%	28,6%	0,0%	100,0%
		% binnen type moeder	1,0%	1,2%	0,0%	0,9%
	Totaal (N=1582)	Aantal	1030	341	211	1582
		% binnen woonplaats moeder	65,1%	21,6%	13,3%	100,0%
		% binnen type moeder	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Bron: Antwerpse COR*-database

Grafiek 6. Type woonplaats moeder naar type moeder (1) gehuwd (2) ongehuwd (3) voorechtelijke verwekking

N= 1.922 (valide 1.582)

Bron: Antwerpse COR*-database

Migratieachtergrond

Van de 1.922 moeders is van 91,8 procent hun migratiestatus bekend. Er is onderscheid gemaakt tussen drie groepen: niet gemigreerd, binnenlandse migratie, en migratie vanuit het buitenland. De aantallen van met name de groep buitenlandse migranten zijn zeer klein, waardoor een duidelijke trend achterhalen lastig is. De aantallen van de groep binnenlandse migranten zijn groter. Van de ongehuwde moeders was 33 procent binnenlandse migrant en van de moeders met een voorechtelijke verwekking was 42 procent binnenlandse migrant. Van de gehuwde moeders was 49 procent binnenlandse migrant (tabel 7). Al met al zijn er op basis van deze cijfers geen duidelijke aanwijzingen dat voorechtelijkheid en buitenechtelijkheid vaker voorkwamen bij migranten. Opvallend is dat buitenlandse migranten in vergelijking met binnenlandse migranten en vrouwen zonder migratieachtergrond weinig voorechtelijke verwekkingen hadden (6,8 procent). Dit wijst erop dat alleenstaande zwangere buitenlandse migranten er in veel mindere mate in slaagden om een huwelijk te forceren voor de geboorte van het kind. Mogelijk was dit het gevolg van zwakke integratie in lokale sociale netwerken in vergelijking tot niet-migrantinnen, zoals Van

Bavel opperde voor een soortgelijke observatie voor Leuven.⁹² Migranten die niet uit de regio kwamen, misten vaak een cruciaal sociaal netwerk. Daarbovenop waren (buitenlandse) migranten onpopulaire huwelijkspartners onder de lokale bevolking.⁹³ Deze factoren speelden in veel mindere mate een rol bij binnenlandse migranten, omdat zij veelal uit de regio kwamen en iets van een sociaal netwerk hadden.⁹⁴

Tabel 7. Migratiestatus moeder naar type moeder (1) gehuwd (2) ongehuwd (3) voorechtelijke verwekking

			Type moeder			Totaal
			Gehuwd	Ongehuwd	Voorechtelijke verwekking	
Migratiestatus moeder	<i>Niet gemigreerd</i>	Aantal	520	200	146	866
		% binnen migratiestatus moeder	60,0%	23,1%	16,9%	100,0%
		% binnen type moeder	44,1%	62,3%	55,3%	49,1%
	<i>Gemigreerd binnenland</i>	Aantal	578	106	111	795
		% binnen migratiestatus moeder	72,7%	13,3%	14,0%	100,0%
		% binnen type moeder	49,0%	33,0%	42,0%	45,1%
	<i>Gemigreerd vanuit buitenland</i>	Aantal	81	15	7	103
		% binnen migratiestatus moeder	78,6%	14,6%	6,8%	100,0%
		% binnen type moeder	6,9%	4,7%	2,7%	5,8%
	Totaal (N=1764)	Aantal	1179	321	264	1764
		% binnen migratiestatus moeder	66,8%	18,2%	15,0%	100,0%
		% binnen type moeder	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Bron: Antwerpse COR-database*

⁹² Van Bavel, 'Family control, bridal pregnancy, and illegitimacy', 465.

⁹³ Puschmann, Grönberg, Schumacher en Matthijs, 'Access to marriage and reproduction among migrants in Antwerp and Stockholm', 35.

⁹⁴ De Munck, Greefs en Winter, 'Poorten en papieren. Diversiteit en integratie in historisch perspectief', 227.

Tabel 8 biedt inzicht in typen migratie, hierbij wordt gekeken naar tussen welke type plaatsen (stad/platteland) moeders migreerden. Van 83,3 procent van de moeders is het type migratie bekend. Deze tabel heeft betrekking op binnenlandse en buitenlandse migranten. Aangezien bij moeders met voorechtelijke verwekkingen en ongehuwde moeders de aantallen buitenlandse migranten zo klein waren, gaat het bij deze twee type moeders voornamelijk om binnenlandse migratie.

Tabel 8. Migratietype moeder naar type moeder (1) gehuwd (2) ongehuwd (3) voorechtelijke verwekking

Migratie- type			Type moeder			Totaal
			Gehuwd	Ongehuwd	Voorechtelijke verwekking	
	<i>Niet gemigreerd</i>	Aantal	520	200	146	866
		% binnen migratietype	60,0%	23,1%	16,9%	100,0 %
		% binnen type moeder	50,0%	62,5%	60,8%	54,1%
	<i>Gemigreerd van platteland naar platteland</i>	Aantal	207	21	40	268
		% binnen migratietype	77,2%	7,8%	14,9%	100,0 %
		% binnen type moeder	19,9%	6,6%	16,7%	16,7%
	<i>Gemigreerd van platteland naar stad</i>	Aantal	174	57	41	272
		% binnen migratietype	64,0%	21,0%	15,1%	100,0 %
		% binnen type moeder	16,7%	17,8%	17,1%	17,0%
	<i>Gemigreerd van stad naar platteland</i>	Aantal	45	10	7	62
		% binnen migratietype	72,6%	16,1%	11,3%	100,0 %
		% binnen type moeder	4,3%	3,1%	2,9%	3,9%
	<i>Gemigreerd van stad naar stad</i>	Aantal	95	32	6	133
		% binnen migratietype	71,4%	24,1%	4,5%	100,0 %
		% binnen type moeder	9,1%	10,0%	2,5%	8,3%
Totaal (N=1601)		Aantal	1041	320	240	1601
		% binnen migratietype	65,0%	20,0%	15,0%	100,0 %
		% binnen type moeder	100,0%	100,0%	100,0%	100,0 %

Bron: Antwerpse COR-database*

Van de ongehuwde moeders met een migratieachtergrond hadden de vrouwen die migreerden tussen twee stedelijke gebieden en vrouwen die van het platteland naar de stad migreerden het grootste aandeel (tabel 8). Moeders met voorechtelijke verwekkingen waren ook relatief vaak van het platteland naar de stad gemigreerd. Het relatief grote aandeel migratie van platteland naar stad onder ongehuwde moeders en moeders met voorechtelijke verwekkingen met een migratieachtergrond is een indicatie dat de verklaring van Tilly, Scott en Cohen dat plattelands-*courtship*gebruiken in een stedelijke omgeving werden voortgezet, een rol speelde in het arrondissement Antwerpen. Zij stelden dat plattelandsvrouwen in een stedelijke context na een huwelijksbelofte over gingen op seksueel contact, maar door anonimiteit, mobiliteit en gebrek aan sociale controle kon de man makkelijker terugkomen op zijn huwelijksbelofte.⁹⁵ Er moet echter meer onderzoek gedaan worden naar met wie migranten migreerden en met wie ze samenwoonden om te stellen dat er sprake was van sociale isolatie. Van Bavel toonde bijvoorbeeld voor Leuven aan dat migranten niet altijd sociaal geïsoleerd waren en dat vrouwen die met hun ouders woonden zelfs hogere kansen hadden op ongehuwd moederschap.⁹⁶

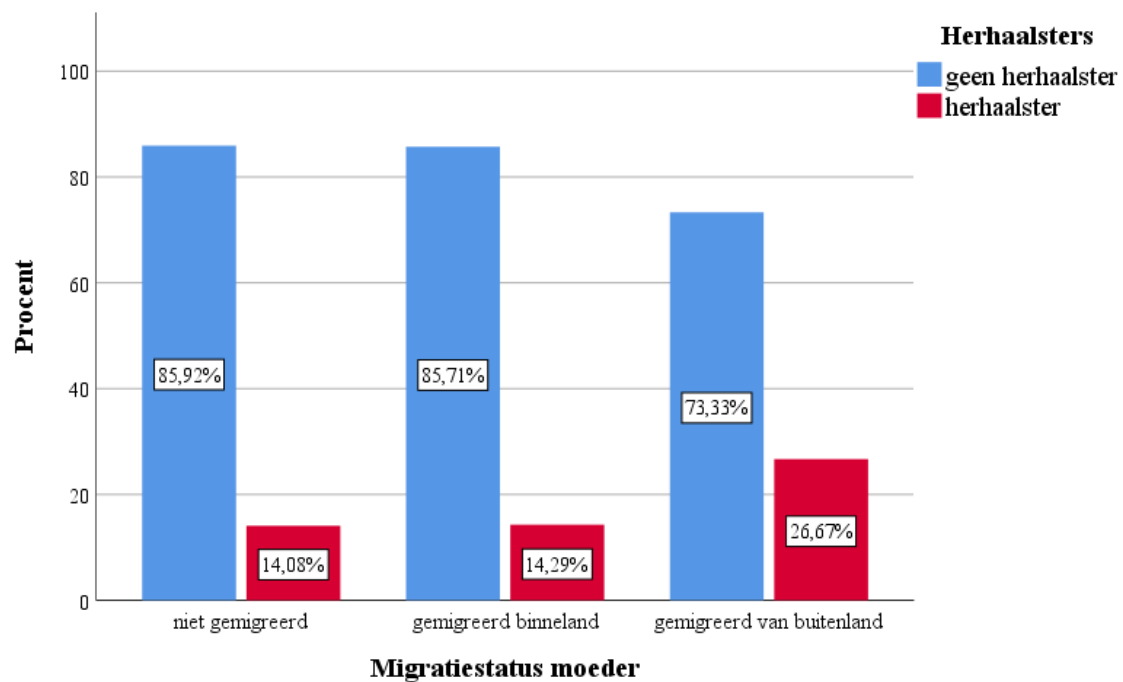
Herhaalsters

Grafieken 7 en 8 hebben betrekking op herhaalsters; moeders met meerdere buitenechtelijke kinderen. Deze grafieken zijn gebaseerd op unieke moeders, aangezien herhaalsters anders per definitie meerdere keren worden meegenomen in de analyse. Van alle ongehuwde moeders was 14,4 procent herhaalster. Grafiek 7 suggereert dat moeders met een internationale migratieachtergrond een verhoogd risico hadden om meerdere buitenechtelijke kinderen te verwekken. De aantallen van deze subcategorie zijn echter klein (15 in totaal). Het is interessant om met grotere aantallen te kijken of hetzelfde patroon zich voordoet en het dus aannemelijk is dat ongehuwde moeders met een migratieachtergrond vaker herhaalsters waren dan ongehuwde moeders zonder migratieachtergrond. Grafiek 8 toont aan dat maar liefst 39,21 procent van de herhaalsters een migratieachtergrond had (7,84 procent binnenlandse migrant en 31,37 procent buitenlandse migrant). Herhaalsters waren relatief vaak buitenlandse migranten.

⁹⁵ Tilly, Scott en Cohen, 'Women's work and European fertility patterns', 464-467.

⁹⁶ Van Bavel, 'Family control, bridal pregnancy, and illegitimacy', 461, 463, 471.

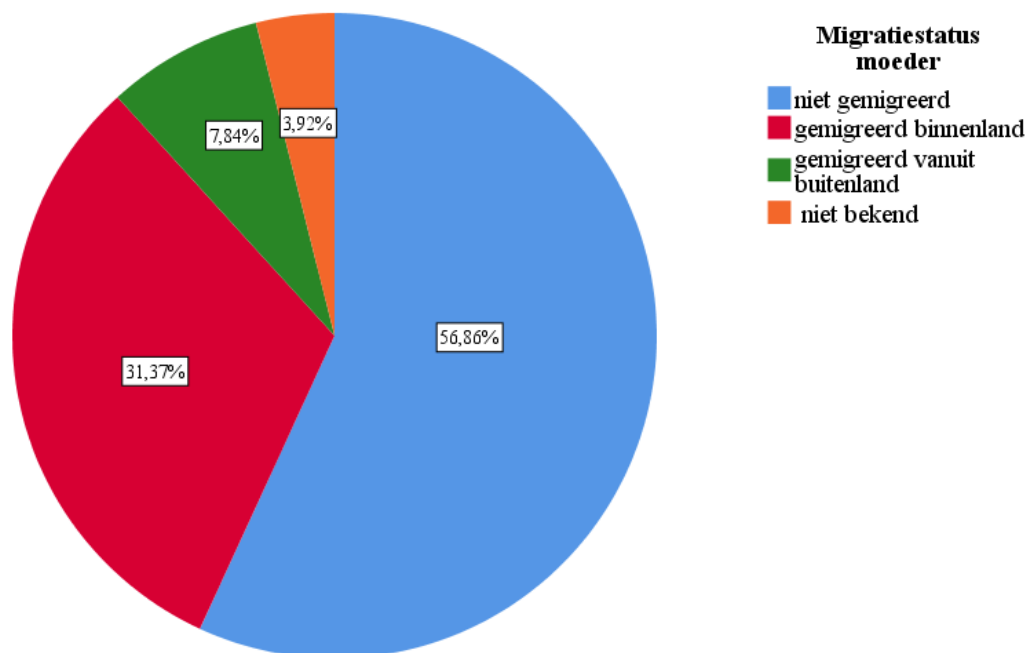
Grafiek 7. Herhaalsters naar migratiestatus

N= 321

Bron: Antwerpse COR*-database

Grafiek 8. Migratiestatus herhaalsters

N=321

Bron: Antwerpse COR*-database

Laslett stelt dat herhaalsters een indicator zijn voor een *bastardy prone sub-society*. Herhaalsters maakten volgens hem deel uit van een marginale groep in de samenleving die seksueel deviant gedrag vertoonde.⁹⁷ De vraag is echter of het klopt dat herhaalsters het gevolg waren van het opzettelijk in gaan tegen de sociale norm. Zo stelt Kok voor Noord-Holland dat herhaalsters niet wijzen op een seksuele subcultuur, maar eerder op de onmacht van kwetsbare vrouwen om aan de normen te voldoen, bijvoorbeeld vanwege een zwakke positie op de huwelijksmarkt.⁹⁸ Buitenlandse migranten waren relatief vaak herhaalsters, wellicht mede omdat buitenlandse migranten in Antwerpen slechtere huwelijkskansen hadden vanwege een gebrek aan een sociaal netwerk en hun onpopulariteit onder de lokale bevolking op de huwelijksmarkt.⁹⁹ Bovendien werden de huwelijkskansen van buitenlandse migranten verkleind door bijvoorbeeld wettelijke restricties en praktische problemen rondom het verkrijgen van de noodzakelijke documenten om te kunnen trouwen.¹⁰⁰ Mogelijk speelt ook de economische situatie van vrouwen een rol. Dit zou verder onderzocht moeten worden door te kijken naar de sociale status van herhaalsters. Economische kwetsbaarheid kan ervoor gezorgd hebben dat vrouwen een minder goede onderhandelingspositie hadden op de huwelijksmarkt of simpelweg geen geld hadden om te trouwen. Sommige herhaalsters hadden misschien wel een stabiele relatie maar was er door economische problemen of wettelijke restricties en praktische problemen sprake van huwelijksuitstel of -afstel.

Ongehuwd moederschap kan ook een zelf-genererend proces zijn. Als je eenmaal al een buitenechtelijk kind had, en je er niet in was geslaagd te huwen met de vader of een andere man, verminderden je huwelijkskansen en was de kans groter dat je nog een buitenechtelijk kind kreeg.¹⁰¹ Vrouwen die eenmaal een buitenechtelijk kind hadden, namen wellicht meer risico tijdens *courtship*.¹⁰²

Huwelijkskansen en wettiging

Recentelijk is er in de historiografie meer aandacht gekomen voor de gevolgen van door het leven gaan als ongehuwde moeder. Deze paragraaf sluit hierbij aan. Het bestuderen van de huwelijkskansen van moeders van buitenechtelijke kinderen biedt inzicht in de invloed van het krijgen van een buitenechtelijk kind op het verdere leven van de moeder.

⁹⁷ Laslett, 'The bastardy prone sub-society', 217-240.

⁹⁸ Kok, *Langs verboden wegen*, 145.

⁹⁹ Puschmann, Grönberg, Schumacher en Matthijs, 'Access to marriage and reproduction among migrants in Antwerp and Stockholm', 35, 46.

¹⁰⁰ Puschmann, Grönberg, Schumacher en Matthijs, 'Access to marriage and reproduction among migrants in Antwerp and Stockholm', 35-36; Schumacher, Ryczkowska, en Perroux, 'Unwed mothers in the city', 194.

¹⁰¹ Kok, *Langs verboden wegen*, 145.

¹⁰² Van den Boomen en Puschmann, 'Born out of wedlock at the river Waal', 563-564.

Voor dit onderdeel is gekeken naar de unieke moeders van buitenechtelijke kinderen. Een moeder is gerekend als ‘getrouwd’ indien er een huwelijksdatum bekend was. Indien deze datum ontbrak, is ze gerekend als ‘niet getrouwd’. Er zijn 233 unieke moeders van onwettige kinderen waarvan de huwelijksdatum bekend is en die dus gerekend worden als ‘getrouwd’. De COR*-database beschikt ook over informatie met betrekking tot wettiging van buitenechtelijke kinderen. Er zijn 193 unieke moeders van onwettige kinderen die hun kind wettigden middels huwelijksluiting. Er is dus een verschil in aantallen tussen ‘wettiging’ en ‘getrouwd’ bij moeders van buitenechtelijke kinderen. Bij de categorie ‘getrouwd’ is gekeken of een moeder met een buitenechtelijk kind ergens in haar leven ook trouwde of getrouwd is geweest. Bij ‘wettiging’ worden enkel de moeders gerekend die door te trouwen hun onwettige kind wettigden. Een moeder met een buitenechtelijk kind dat overleed voordat de moeder trouwde, wordt enkel gerekend tot de categorie ‘getrouwd’. Ondanks dit verschil komen logischerwijs de wettigingspercentages en huwelijkspercentages grofweg overeen. Hieronder worden de resultaten met betrekking tot de huwelijkskansen getoond, in de bijlagen zijn enkele resultaten met betrekking tot de wettigingspercentages zichtbaar.

Een ander belangrijk punt is dat sommige vrouwen verhuisden buiten het gebied van de dataverzameling en daarmee verdwijnen uit de dataverzameling. Puschmann et al. wijzen er bijvoorbeeld op dat migratie in Antwerpen niet in één richting was, maar dat veel migranten heen en weer verhuisden tussen Antwerpen en het rurale achterland. Ook wijzen ze erop dat in negentiende-eeuws Antwerpen tijdelijke migratie veelvoorkomend was.¹⁰³ Het kan dus zijn dat sommige moeders elders nog trouwden, maar dat dat niet vermeld is in de database.

Ten slotte is het belangrijk dat de dataverzameling van de COR*-database eindigt rond 1920. Eventuele latere huwelijken worden niet vermeld in de database. De laatste geboorte in de database vond plaats in 1906. Het aantal moeders dat nog na 1920 trouwde zal klein zijn geweest. In dat opzicht is het geen beperking dat de dataverzameling eindigt rond 1920. Deze aandachtspunten maken duidelijk dat het hier steeds gaat om de minimale percentages en dat de huwelijkspercentages in de realiteit wellicht hoger waren.

¹⁰³ Puschmann, Grönberg, Schumacher en Matthijs, ‘Access to marriage and reproduction among migrants in Antwerp and Stockholm’, 37.

Tabel 9. Huwelijkskansen moeders met buitenechtelijk kind, 1821-1920 (minimumcijfers)

Geboortejaar kind		Aantal	Procent
1821-1840	Niet getrouwd	22	62,9
	Getrouwd	13	37,1
	Totaal	35	100,0
1841-1860	Niet getrouwd	22	43,1
	Getrouwd	29	56,9
	Totaal	51	100,0
1861-1880	Niet getrouwd	37	37,8
	Getrouwd	61	62,2
	Totaal	98	100,0
1881-1900	Niet getrouwd	24	19,0
	Getrouwd	102	81,0
	Totaal	126	100,0
1901-1920	Niet getrouwd	9	24,3
	Getrouwd	28	75,7
	Totaal	37	100,0
Totaal: 1821-1920 (N=347)	Niet getrouwd	114	32,9
	Getrouwd	233	67,1
	Totaal	347	100,0

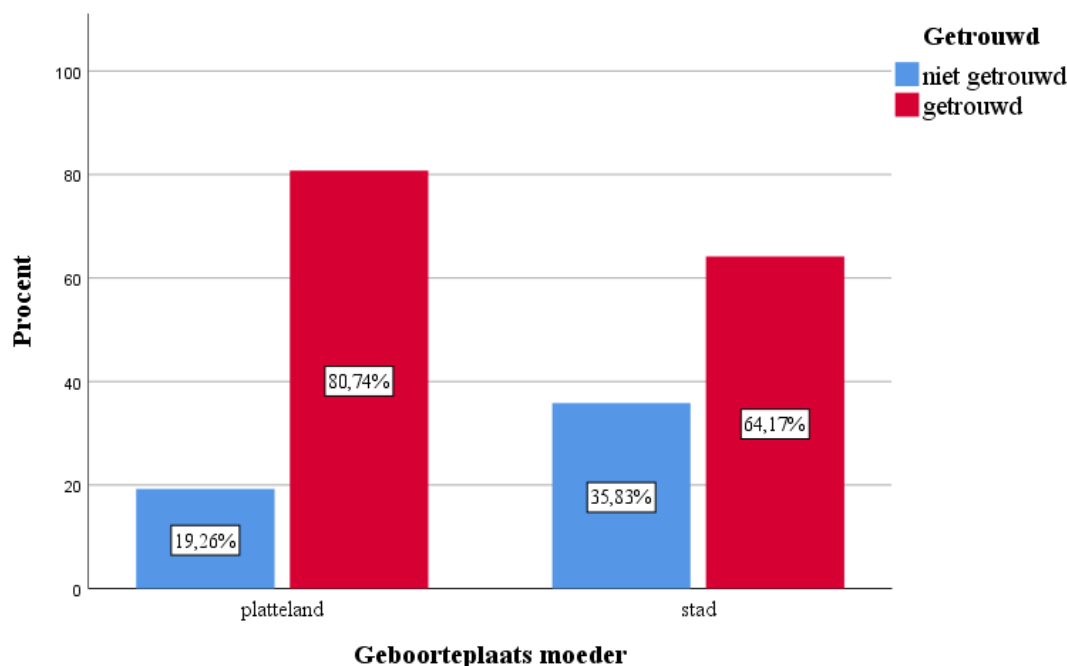
Bron: Antwerpse COR*-database

Tabel 9 toont de huwelijkskansen van moeders van buitenechtelijke kinderen in de periode 1821-1920. Opvallend is het hoge percentage (67,1) moeders van buitenechtelijke kinderen dat over de hele periode uiteindelijk nog trouwde, en dit is dus wellicht een grove onderschatting omdat sommige misschien elders of na 1920 trouwden. De tabel toont een duidelijke toename van de huwelijkskansen in de periode 1821-1900. In de eerste jaren van de twintigste eeuw is het percentage moeders van onwettige kinderen dat trouwde iets afgenomen ten opzichte van de periode 1881-1900, maar nog steeds hoger dan de percentages van voor 1880. Deze stijging kan erop wijzen dat buitenechtelijkheid steeds acceptabeler werd. De houding tegenover ongehuwde moeders was veelal negatief en het krijgen van een bastaard zou dan ook negatieve gevolgen kunnen hebben gehad voor het verdere leven van de moeder.¹⁰⁴ De hoge huwelijkspercentages zijn een indicatie dat de ‘desastreuze’ gevolgen

¹⁰⁴ Devos, De Langhe en Mechant, ‘Regionale verschillen in het leven van ongehuwde moeders op het platteland in de zuidelijke Nederlanden, 1730-1846’, 21.

voor moeders van bastaarden in het arrondissement Antwerpen meevielen. Ze werden in ieder geval niet in grote mate afgeschreven op de huwelijksmarkt. Een andere mogelijke verklaring voor de hoge huwelijkspercentages is de neergang van de textielindustrie en de opkomst en het steeds belangrijker worden van de haveneconomie in Antwerpen in de loop van de negentiende eeuw. De haven bood vooral mannen baanmogelijkheden en trok er ook veel aan. Het mannenoverschot van de tweede helft van de negentiende eeuw bood minder aantrekkelijke vrouwen, zoals ongehuwde moeders, wellicht betere huwelijkskansen.¹⁰⁵ Aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw begon de toestroom van mannen naar de stad af te nemen.¹⁰⁶ Wellicht droeg deze afname ook bij aan de daling van de huwelijkenpercentages in de periode 1901-1906.

Grafiek 9. Huwelijkskansen moeders met buitenechtelijk kind naar type geboorteplaats moeder (1) platteland (2) stad, 1821-1920 (minimumcijfers)

N= 347 (322 valide)

Bron: Antwerpse COR-database*

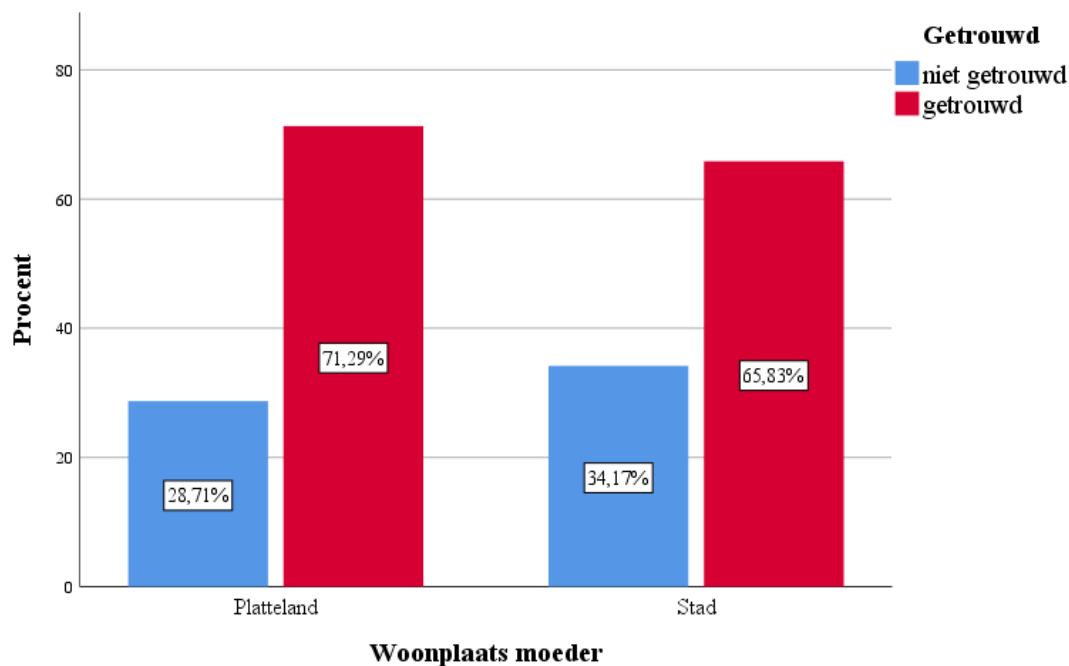
Grafiek 9 toont de verschillen tussen de huwelijkskansen van ongehuwde moeders die op het platteland geboren waren en in de stad. Grafiek 10 toont de verschillen tussen de huwelijkskansen van ongehuwde moeders naar type woonplaats (stad/platteland). Grafieken 9

¹⁰⁵ Puschmann, *Social inclusion and exclusion of urban in-migrants in northwestern European port cities*, 77, 88.

¹⁰⁶ Ibidem, 88.

en 10 laten zien dat de huwelijkskansen van moeders met een buitenechtelijk kind beter waren voor moeders die geboren of woonachtig waren op het platteland. Als gekeken wordt naar de verschillen tussen de huwelijkspercentages naar type geboorteplaats en woonplaats van alle unieke moeders in de COR*-database blijkt dat over het algemeen de huwelijkspercentages hoger waren voor moeders die geboren of woonachtig waren op het platteland (zie grafieken 3 en 4 in de bijlagen). Dit wijst erop dat de hogere huwelijkskansen van moeders met buitenechtelijke kinderen met een rurale achtergrond of wonend op het platteland simpelweg overeenkomen met de algemene huwelijkskansen en dat het type geboorteplaats en woonplaats niet specifiek invloed hadden op de huwelijkskansen van moeders met buitenechtelijke kinderen.

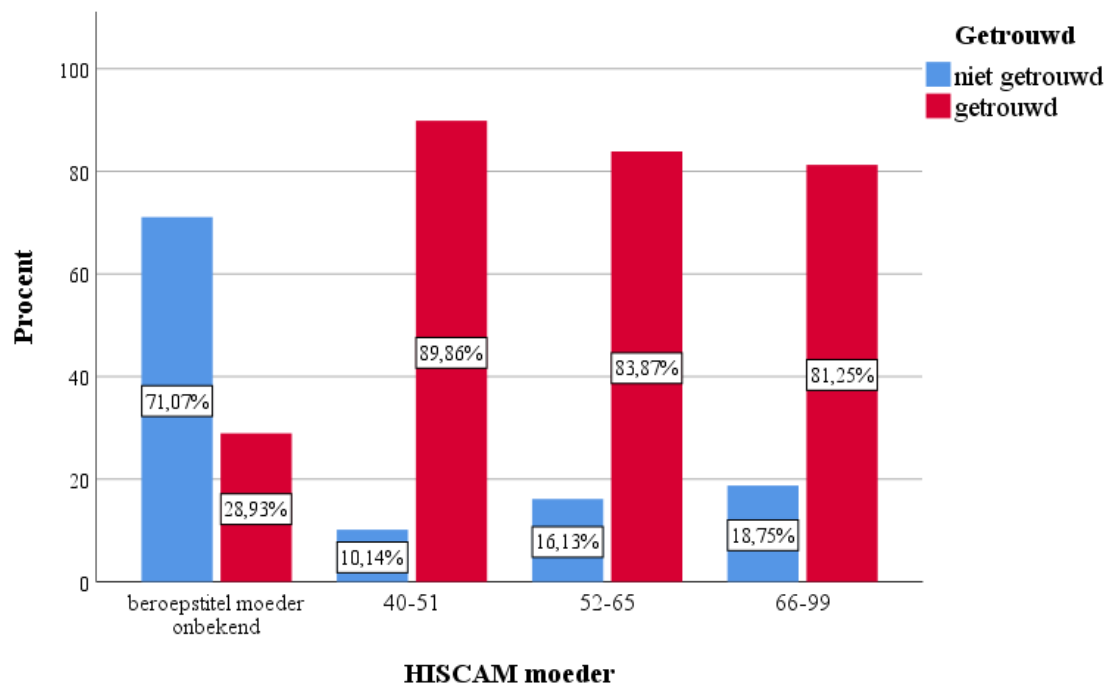
Grafiek 10. Huwelijkskansen moeders met buitenechtelijk kind naar type woonplaats moeder (1) platteland (2) stad, 1821-1920 (minimumcijfers)

N= 347 (valide 341)

Bron: Antwerpse COR-database*

Grafiek 11. Huwelijkskansen moeders met buitenechtelijk kind naar sociale status moeder, 1821-1920 (minimumcijfers)

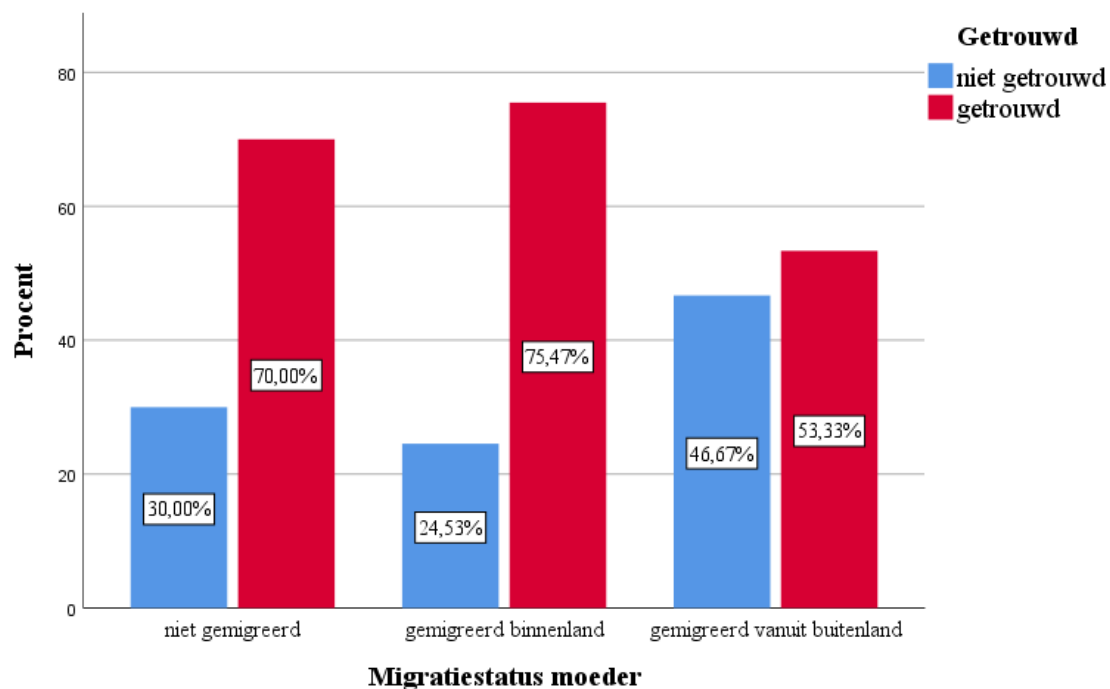
N=347

Bron: Antwerpse COR-database*

Grafiek 11 toont de huwelijkskansen van moeders van buitenechtelijke kinderen met verschillende sociale statussen. Opvallend is dat de huwelijkskansen van ongehuwde moeders met een lagere sociale status (gemeten met HISCAM) groter lijken te zijn dan die van ongehuwde moeders met een hogere sociale status. Mogelijk werd het krijgen van een buitenechtelijk kind erger geacht in hogere sociale klassen en was daar dus ook de negatieve impact op de huwelijkskansen groter.

Opvallend is de groep waarvan het beroep van de moeder niet bekend is. In deze groep waren de huwelijkspercentages opmerkelijk lager dan bij de gevallen waarvan het beroep wel bekend is. Wellicht zaten in deze groep (beroep onbekend) de vrouwen met de meest preciaire (financiële) situatie: werkloos of ongeregistreerde banen zoals prostituee.

Grafiek 12. Huwelijkskansen moeders met buitenechtelijke kinderen naar migratiestatus, 1821-1920 (minimumcijfers)

N=347 (valide 321)

Bron: Antwerpse COR*-database

Grafiek 12 toont dat de huwelijkskansen van moeders van buitenechtelijke kinderen die afkomstig waren uit het buitenland lager waren dan die zonder migratieachtergrond. Dit is niet verrassend aangezien buitenlandse migranten in Antwerpen over het algemeen veel lagere huwelijkskansen hadden dan de rest van de bevolking.¹⁰⁷ Dit wijst op een marginalisering van buitenlandse migranten. Hun lagere huwelijkskansen waren het gevolg van een aantal factoren. Allereerst speelden culturele barrières hoogstwaarschijnlijk een rol. Door taalproblemen vonden buitenlandse migranten minder makkelijk een lokale partner, terwijl het aanbod potentiële partners van hun eigen nationaliteit beperkt was.¹⁰⁸ Gebrek aan sociale integratie en een sociaal netwerk, maar ook wettelijke restricties en problemen omtrent het rondkrijgen van de noodzakelijke wettelijke documenten om te kunnen trouwen, zoals geboortecertificaten, droegen eveneens bij aan de lagere huwelijkskansen van buitenlandse

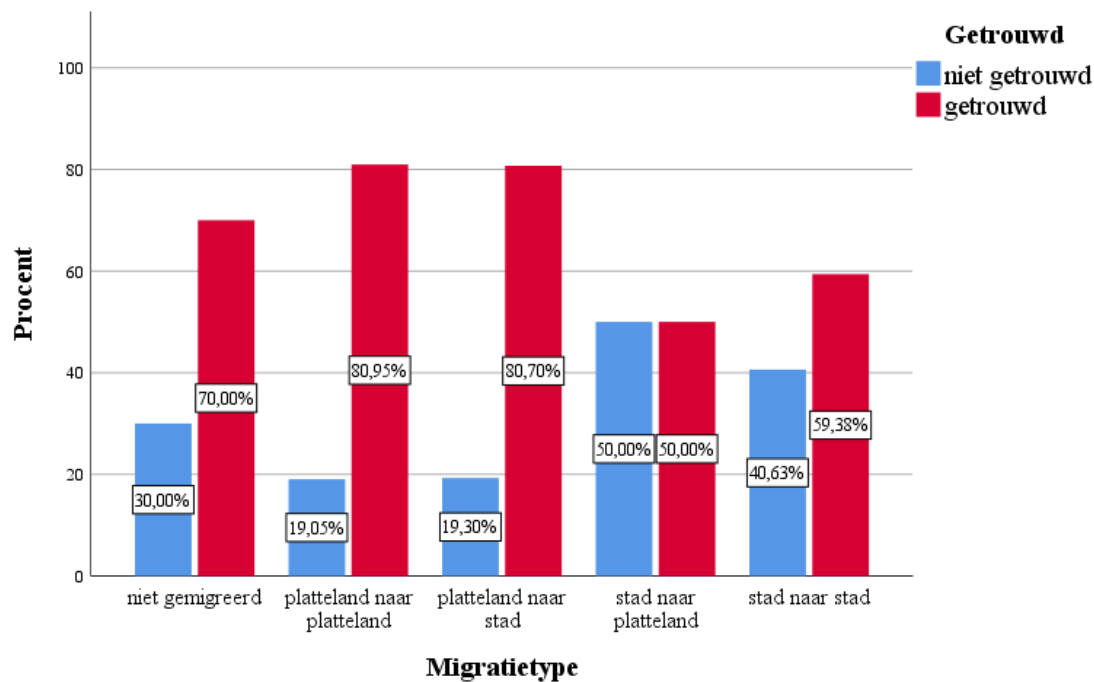
¹⁰⁷Puschmann, Grönberg, Schumacher en Matthijs, 'Access to marriage and reproduction among migrants in Antwerp and Stockholm', 42.

¹⁰⁸ Ibidem, 46.

migranten.¹⁰⁹ Zulke praktische barrières stimuleerden volgens Schumacher et al. ongehuwd samenwonen.¹¹⁰

De huwelijkskansen van binnenlandse migranten waren ongeveer gelijk aan en zelfs iets hoger dan die van moeders zonder migratieachtergrond. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat veel binnenlandse migranten in de stad Antwerpen uit de regio kwamen.¹¹¹ Zij hadden vaak al voor hun aankomst connecties met Antwerpen via sociale en familiale banden en dus iets van sociale netwerken in Antwerpen, wat wellicht hun huwelijkskansen positief beïnvloedde.¹¹² Bovendien hadden binnenlandse migranten, in tegenstelling tot buitenlandse, veel minder last van culturele barrières.

Grafiek 13. Huwelijkskansen moeders met buitenechtelijk kind naar migratietype moeder, 1821-1920 (minimumcijfers)

N=347 (valide 320)

Bron: Antwerpse COR-database*

¹⁰⁹ Puschmann, Grönberg, Schumacher en Matthijs, 'Access to marriage and reproduction among migrants in Antwerp and Stockholm', 35-36; Schumacher, Ryczkowska, en Perroux, 'Unwed mothers in the city', 194.

¹¹⁰ Schumacher, Ryczkowska, en Perroux, 'Unwed mothers in the city', 194.

¹¹¹ Greefs en Winter, 'Alone and far from home', 64.

¹¹² De Munck, Greefs en Winter, 'Poorten en papieren. Diversiteit en integratie in historisch perspectief', 227.

Al eerder werd duidelijk dat moeders die geboren of woonachtig waren op het platteland betere huwelijkskansen hadden. Grafiek 13 toont aan dat vooral vrouwen die van het ene dorp naar het andere verhuisden en vrouwen die van het platteland naar de stad verhuisden hoge huwelijkskansen hadden. De hoge huwelijkskansen van op het platteland geboren moeders die naar de stad migreerden, suggereren dat sociale controle geen grote rol speelde bij huwelijkskansen, aangezien het migreren niet in lagere huwelijkskansen resulteerde. Eveneens kan het een indicatie zijn dat vrouwen die van het platteland naar de stad migreerden niet per se sociaal geïsoleerd waren. Vrouwen die van de stad naar het platteland migreerden, hadden juist lagere huwelijkskansen.

De tijdsperiode tussen de geboorte van het buitenechtelijke kind en het huwelijk van de moeder kan tevens inzicht bieden in de invloed van het hebben van een onwettig kind op de huwelijkskansen. Hoe groter het interval, hoe groter de kans dat de moeder niet met de vader van het kind trouwde en genoodzaakt was om een andere huwelijkspartner te vinden.¹¹³ De tijdsperiode tussen de geboorte van het buitenechtelijke kind en het huwelijk van de moeder is berekend op basis van de geboortedatum van het kind en de huwelijksdatum van de moeder. Tabel 10 toont dat 16,1 procent van alle ongehuwde moeders trouwde in hetzelfde jaar waarin ze bevielen van het buitenechtelijke kind. Afgezet tegen enkel de ongehuwde moeders die trouwden, trouwde 24,1 procent in hetzelfde jaar waarin ze bevielen van het buitenechtelijke kind. De kans is groot bij deze groep dat de moeder trouwde met de biologische vader van het kind. Deze kinderen zouden daarom als prenuptiaal kunnen worden beschouwd. Wellicht was het financieel niet mogelijk om het huwelijk te vervroegen en huwden sommigen daarom na de bevalling.¹¹⁴ Dit interval kan een indicatie zijn van de eventuele rol die sociale controle speelde. Het is immers te verwachten dat de familie en de gemeenschap ervoor zorgden dat de moeder van het onwettige kind zo snel mogelijk trouwde.

¹¹³ Devos, De Langhe en Mechant, 'Regionale verschillen in het leven van ongehuwde moeders op het platteland in de zuidelijke Nederlanden, 1730-1846', 23.

¹¹⁴ Ibidem.

Tabel 10. Tijdspanne tussen geboorte eerste buitenechtelijke kind en huwelijkssluiting moeder, 1821-1920

		Aantal	Procent	Geldig percentage	Cumulatief percentage
	0-12 maanden/ 0-1 jaar	56	16,1	24,1	24,1
	12-24 maanden/ 1-2 jaar	45	13,0	19,4	43,5
	24-60 maanden/ 2-5 jaar	79	22,8	34,1	77,6
	>60 maanden/ >5jaar	52	15,0	22,4	100,0
	Total	232	66,9	100,0	
Ontbrekende-waarden	Onbekend	1	,3		
	Niet van toepassing	114	32,9		
	Totaal	115	33,1		
Totaal (N=347)		347	100,0		

Bron: Antwerpse COR*-database

De observaties met betrekking tot de huwelijkskansen van moeders met buitenechtelijke kinderen wijzen erop dat de negatieve invloed op de huwelijkskansen van de moeders meeviel. Om meer te kunnen zeggen over de invloed van het krijgen van een buitenechtelijk kind zou in verder onderzoek gekeken kunnen worden of de moeders die toch nog trouwden met minder aantrekkelijke partners huwden, qua financiën, sociale status of leeftijd.

Conclusie

In dit onderzoek is getracht de ontwikkelingen omtrent ongehuwde moeders en moeders met voorechtelijke verwekkingen in het arrondissement Antwerpen in de periode 1821-1920 en hun kenmerken in kaart te brengen. Er is gepoogd te achterhalen of ongehuwde moeders en moeders met voorechtelijke verwekkingen tot een kwetsbare groep in de samenleving behoorden of weinig verschilden van andere vrouwen.

De geobserveerde algehele ontwikkeling van buitenechtelijkheid en voorechtelijkheid suggereert dat beide grofweg overeenkwamen. Bij beide was er sprake van een stijging in de loop van de negentiende eeuw en een lichte daling aan het begin van de twintigste eeuw. Ondanks deze overeenkomst wijst de analyse van verschillende kenmerken van ongehuwde moeders en moeders met voorechtelijke verwekkingen erop dat de twee groepen merendeels wel van elkaar verschilden. Moeders met buitenechtelijke kinderen lijken veel meer af te wijken van gehuwde moeders dan moeders met voorechtelijke verwekkingen.

Verskillende historici benadrukken ‘misgelopen’ huwelijksgerichte seksualiteit als voornaamste oorzaak voor het toenemende aantal buitenechtelijke geboorten.¹¹⁵ De opvallend jonge leeftijd van ongehuwde moeders in dit onderzoek doet echter vermoeden dat ongehuwd moederschap in het arrondissement Antwerpen overwegend niet het gevolg was van huwelijksgerichte seksualiteit. Moeders met voorechtelijke verwekkingen daarentegen waren slechts iets jonger dan gehuwde moeders bij bevalling van hun eerste kind. Dit wijst erop dat er bij zwangere bruiden wel voornamelijk sprake was van huwelijksgerichte seksualiteit. Ondanks de opvallend jonge leeftijd van ongehuwde moeders bij bevalling van het eerste kind zijn er ook aanwijzingen dat huwelijksgerichte seksualiteit soms wel een rol speelde, zoals de piek van buitenechtelijke concepties bij de maand april naar aanloop van de populaire huwelijksmaand mei. Dit toont aan dat monocausale verklaringen niet voldoende zijn.

Verder blijkt uit dit onderzoek dat ongehuwd moederschap in het arrondissement Antwerpen veelal een stedelijk fenomeen was dat vooral voorkwam bij vrouwen uit lage sociale klassen. Moeders met voorechtelijke verwekkingen daarentegen waren net als gehuwde moeders voornamelijk geboren en woonachtig op het platteland en hadden hun grootste aandeel in de hogere sociale klassen. Deze overwegende overeenkomsten doen wederom vermoeden dat er bij voorechtelijke verwekkingen voornamelijk sprake was van huwelijksgerichte seksualiteit en stabiele relaties. De iets jongere leeftijd van moeders met

¹¹⁵ Tilly, Scott en Cohen, ‘Women’s work and European fertility patterns’, 465; Devos, De Langhe en Mechant, ‘Regionale verschillen in het leven van ongehuwde moeders op het platteland in de zuidelijke Nederlanden, 1730-1846’, 13; Fairchilds, ‘Female sexual attitudes and the rise of illegitimacy’, 643, 650-651.

voorechtelijke verwekkingen bij huwelijkssluiting suggereert dat de zwangerschap de huwelijksplannen slechts vervroegde.

De geconstateerde kenmerken van ongehuwde moeders wijzen erop dat het stijgende percentage buitenechtelijke geboorten in het arrondissement Antwerpen voornamelijk het gevolg was van (economische) kwetsbaarheid, daarmee samenhangende zwakke onderhandelingspositie en verzwakte sociale controle, anonimiteit en mobiliteit in de stad. De stijgende percentages buitenechtelijke geboorten lijken dan ook ten dele het gevolg te zijn van de destijdse omschakeling van textielindustrie naar een haven economie in Antwerpen. Deze ontwikkeling zorgde voor versterkte verpaupering, lagere reële inkomens en meer economische onzekerheid onder de arbeidersklasse. Daarnaast was er tegelijkertijd sprake van proletarisering van het achterland. De bevindingen in dit onderzoek sluiten dan ook aan bij onderzoeken van andere historici waarin de rol van economische onzekerheid, (economische) kwetsbaarheid, anonimiteit en mobiliteit werd benadrukt.¹¹⁶

Met de omschakeling naar een haven economie waren er minder baanmogelijkheden voor vrouwen. Dit zorgde voor economische kwetsbaarheid en noodzaakte meer vrouwen kwetsbare beroepen uit te oefenen zoals dienstbode en prostituee. Alter en Fairchilds wijzen erop dat gebrek aan geld kon leiden tot huwelijksuitstel of -afstel, zo trokken mannen bijvoorbeeld weg op zoek naar werk elders.¹¹⁷ Fairchilds wijst er bovendien op dat economische kwetsbaarheid leidde tot meer verkrachtingen, dit speelt mogelijk ook in het arrondissement Antwerpen een rol.¹¹⁸ De verklaring van Tilly et al. dat onzekere werkgelegenheid en lage lonen vrouwen stimuleerden snel een partner te vinden en daarom ook sneller overgingen op seksueel contact speelt hier mogelijk ook een rol.¹¹⁹ De overwegend lage sociale status van ongehuwde moeders is tevens een indicatie dat ouderlijke controle op het gebied van buitenechtelijke seksualiteit minder strikt was in lagere klassen, omdat ze op financieel vlak en qua reputatie minder te verliezen hadden, zoals door andere historici is geopperd.¹²⁰ Eveneens is de observatie van Alter omtrent de 'dubbele seksuele moraal' van de stedelijke arbeidersklasse in Verviers omtrent voorechtelijke seksualiteit, waarbij vrouwen meer risico namen met voorechtelijke seksualiteit uit angst om alleenstaand

¹¹⁶ Tilly, Scott en Cohen, 'Women's work and European fertility patterns', 454-465; Fairchilds, 'Female sexual attitudes and the rise of illegitimacy', 633-654.

¹¹⁷ Alter, *Family and the female life course*, 113, 117; Fairchilds, 'Female sexual attitudes and the rise of illegitimacy', 648-654.

¹¹⁸ Fairchilds, 'Female sexual attitudes and the rise of illegitimacy', 648-654.

¹¹⁹ Tilly, Scott en Cohen, 'Women's work and European fertility patterns', 464-465, 473, 476.

¹²⁰ Laslett, 'The bastardy prone sub-society', 226.

te blijven, een mogelijke verklaring, gezien het grote aandeel ongehuwde moeders in de lage sociale klassen in een stedelijke omgeving in het arrondissement Antwerpen.¹²¹

Er lijkt dus geen sprake te zijn van een vroege seksuele revolutie zoals geopperd werd door Shorter of een *bastardy prone sub-society* zoals Laslett stelt, maar van een kwetsbare groep vrouwen in de samenleving die om uiteenlopende redenen zwanger werden buiten het huwelijk en er niet in slaagden een huwelijk te forceren. Van de ongehuwde moeders was 14,4 procent herhaalster. Hoewel Laslett stelt dat herhaalsters een indicatie zijn voor een *bastardy prone sub-society* waarin vrouwen opzettelijk ingingen tegen de normen rondom seksualiteit, lijken herhaalsters in het arrondissement Antwerpen mijns inziens het gevolg van (economische) kwetsbaarheid en slechtere huwelijkskansen. Het aandeel migranten bij herhaalsters was aanzienlijk, hoogstwaarschijnlijk omdat zij slechtere huwelijkskansen hadden.¹²²

In dit onderzoek was er speciale aandacht voor migratieachtergrond in relatie tot ongehuwd moederschap en voorechtelijke verwekkingen omdat meermaals is gesuggereerd dat migranten een verhoogd risico hadden op ongehuwd moederschap.¹²³ De resultaten van dit onderzoek boden hiertoe echter geen duidelijke aanwijzingen. Wanneer verder werd ingezoomd op ongehuwde moeders met een migratieachtergrond bleek dat veel een stedelijke achtergrond hadden of naar een andere stad gemigreerd waren, of dat ze afkomstig waren van het platteland en naar de stad migreerden. Dit ondersteunt de rol van anonimiteit, mobiliteit en gebrek aan sociale controle in de stedelijke context. Mogelijk zetten vrouwen *courtship*gebruiken van het platteland voort in de stedelijke context zoals Tilly, Scott en Cohen stellen.¹²⁴ Of er ook sprake was van sociale isolatie, zoals Tilly et al. stellen, moet nader onderzocht worden door te kijken met wie de vrouwen migreerden en met wie ze woonden. Van Bavel toonde immers aan voor Leuven dat migranten niet altijd sociaal geïsoleerd waren en dat vrouwen met een migratieachtergrond die met hun ouders woonden zelfs hogere kansen hadden op ongehuwd moederschap.¹²⁵ Tevens wijzen De Munck et al. erop dat veel rurale migranten in Antwerpen afkomstig waren uit het achterland en iets van een sociaal netwerk hadden in Antwerpen.¹²⁶

¹²¹ Alter, *Family and the female life course*, 120-121.

¹²² Puschmann, Grönberg, Schumacher en Matthijs, 'Access to marriage and reproduction among migrants in Antwerp and Stockholm', 35-36, 46.

¹²³ Schumacher, Ryczkowska, en Perroux, 'Unwed mothers in the city', 195; Winter, *Migrants and urban change*, 132.

¹²⁴ Tilly, Scott en Cohen, 'Women's work and European fertility patterns', 452, 464-470, 475-476.

¹²⁵ Van Bavel, 'Family control, bridal pregnancy, and illegitimacy', 461, 463.

¹²⁶ De Munck, Greefs en Winter, 'Poorten en papieren. Diversiteit en integratie in historisch perspectief', 227.

Naast het in kaart brengen van de ontwikkelingen en kenmerken omtrent ongehuwd moederschap en voorechtelijke verwekkingen in het arrondissement Antwerpen is getracht de gevolgen van illegitimiteit op het verdere leven van ongehuwde moeders inzichtelijk te maken door te kijken naar de huwelijkskansen van de betreffende moeders. Opvallend waren de hoge huwelijkspercentages van ongehuwde moeders en de stijging van de huwelijkspercentages in de loop van de negentiende eeuw. Deze hoge percentages doen vermoeden dat de negatieve invloed van ongehuwd moederschap op het verdere leven van de ongehuwde moeders meeviel. De hoge huwelijkspercentages van moeders van buitenechtelijke kinderen zijn hoogstwaarschijnlijk deels het gevolg van het mannenoverschot in Antwerpen als gevolg van de bloeiende haven economie.¹²⁷ Buitenlandse migranten met een buitenechtelijk kind hadden, overeenkomend met internationale migranten in het algemeen, de slechtste huwelijkskansen.

Verder onderzoek is gewenst om beter inzicht te krijgen in de oorzaken en gevolgen van buitenechtelijke geboorten en voorechtelijke verwekkingen in het arrondissement Antwerpen. Middels multivariate analyse zou gekeken kunnen worden welke factoren het risico op ongehuwd moederschap en voorechtelijke verwekkingen verhoogden. Ook onderzoek naar de huwelijkspartners van moeders van buitenechtelijke kinderen zou interessant zijn, omdat het meer inzicht kan bieden in de invloed van ongehuwd moederschap op hun huwelijkskansen. Wellicht moesten moeders van buitenechtelijke kinderen genoeg nemen met minder aantrekkelijke huwelijkspartners.

¹²⁷ Puschmann, *Social inclusion and exclusion of urban in-migrants in northwestern European port cities*, 77 en 88.

Bibliografie

Database

Leuven Research Group *Family and Population Studies* (FAPOS), 'Antwerpse COR*-database, 1846-1920' (2010).

Literatuur

Alter, G., *Family and the female life course. The women of Verviers, Belgium 1849-1880* (Wisconsin 1988).

Beyen, M., L. Duerloo, H. Van Goethem en C. van Loon, 'Het Calimerocomplex van de stad. Een politieke cultuur van klagen en vernieuwen' in: Inge Bertels, Bert De Munck en Herman Van Goethem eds., *Antwerpen. Biografie van een stad* (Antwerpen z.j.).

Blondé, B., M. Van Dijck en A. Vrints, 'Een probleemstad? Spanningsvelden tussen burgerlijke waarden en sociale realiteiten' in: Inge Bertels, Bert De Munck en Herman Van Goethem eds., *Antwerpen. Biografie van een stad* (Antwerpen z.j.).

Boonstra, O., H. Bras en M. Derks, 'Historical research on cultural life scripts. An exploration of opportunities and future prospects', *Historical Social Research* 39:1 (2014) 7-18.

Cesario, S. K., 'The "Christmas effect" and other biometeorologic influences on childbearing and the health of women', *Journal of Obstetric, Gynecologic and Neonatal Nursing* 31:5 (2002) 526-535.

De Munck, B., H. Greefs en A. Winter, 'Poorten en papieren. Diversiteit en integratie in historisch perspectief' in: Inge Bertels, Bert De Munck en Herman Van Goethem eds., *Antwerpen. Biografie van een stad* (Antwerpen z.j.).

De Smedt, H., P. Stabel en I. Van Damme, 'Zilt succes. Functieverschuivingen van een stedelijke economie' in: Inge Bertels, Bert De Munck en Herman Van Goethem eds., *Antwerpen. Biografie van een stad* (Antwerpen z.j.).

Devos, I., S. de Langhe en M. Mechant, 'Regionale verschillen in het leven van ongehuwde moeders op het platteland in de zuidelijke Nederlanden, 1730-1846', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 8:1 (2011) 2-28.

Engelen, T., 'What the seasons tell us. The monthly movement of marriages, and secularization in the Netherlands, 1810-1940', *Historical Life Course Studies*, 4 (2017), 165-180.

- Engelen, T. en X. Lin, 'Demografische seizoen bewegingen in Taiwan en Nederland. Cultuur, economie of biologie?' in: T. Engelen, O. Boonstra en A. Janssens eds., *Levenslopen in transformatie. Liber amicorum bij het afscheid van prof dr. Paul M.M. Klep* (Nijmegen 2011) 49-61.
- Fairchilds, C., 'Female sexual attitudes and the rise of illegitimacy: a case study', *Journal of Interdisciplinary History* 8:4 (1978) 627-667.
- Greefs, H. en A. Winter, 'Alone and far from home: gender and migration trajectories of single foreign newcomers to Antwerp, 1850-1880', *Journal of Urban History* 42:1 (2016) 61-80.
- Kok, J., 'Moeten en mogen trouwen: gedwongen huwelijken en generatieconflict, 1870-1940' in: T. Engelen, O. Boonstra en A. Janssens eds., *Levenslopen in transformatie: liber amicorum bij het afscheid van prof. dr. Paul M.M. Klep* (Nijmegen, 2011) 94- 104.
- Kok, J., *Langs verboden wegen. De achtergronden van buitenechtelijke geboorten in Noord-Holland 1812-1914* (Hilversum 1991).
- Kruithof, J., 'De demografische ontwikkeling in de 19de eeuw', in: Carlo de Clerq ed., *Bouwstoffen voor de geschiedenis* (Antwerpen 1974) 508-543.
- Lambert, P. S., R. L. Zijdemann, M.H.P. Van Leeuwen, I. Maas en K. Prandy, 'The Construction of HISCAM: A Stratification Scale Based on Social Interactions for Historical Comparative Research', *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* 46:2 (2013) 77-89.
- Laslett, P., 'The bastardy prone sub-society', in: P., Laslett, K., Oosterveen en R.M., Smith eds., *Bastardy and its comparative history: studies in the history of illegitimacy and marital nonconformism in Britain, France, Germany, Sweden, North America, Jamaica, and Japan* (1980) 217-246.
- Lee, W.R., 'Bastardy and the socioeconomic structure of south Germany', *Journal of Interdisciplinary History* 7:3 (1977) 403-425.
- Lis, C., *Social change and the laboring poor: Antwerp, 1770-1860* (New Haven; Londen 1986).
- Matthijs, K. en S. Moreels, 'The Antwerp COR*-database: A unique Flemish source for historical-demographic research', *The History of the Family* 15:1 (2010) 109-115.
- Matthijs, K., *De mateloze negentiende eeuw. Bevolking, huwelijk, gezin en sociale verandering* (Leuven 2001).
- Mitterauer, M., *Ledige Mütter. Zur Geschichte illegitimer Geburten in Europa* (München 1983).

- Moch, L. P., *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650* (2e druk; Indiana 2003).
- Puschmann, P., *Social inclusion and exclusion of urban in-migrants in northwestern European port cities. Antwerp, Rotterdam & Stockholm, ca. 1850-1930* (Leuven 2015).
- Puschmann, P., P. Grönberg, R. Schumacher, en K. Matthijs, 'Access to marriage and reproduction among migrants in Antwerp and Stockholm. A longitudinal approach to processes of social inclusion and exclusion, 1846-1926', *The History of the Family* 19:1 (2014) 29-52.
- Ruiu, G. en M. Brechsi, 'Seasonality of livebirths and climatic factors in Italian regions (1863-1933)', *Historical Life Course Studies* 4 (2017) 145-164.
- Schumacher, R., G. Ryczkowska, en O. Perroux, 'Unwed mothers in the city. Illegitimate fertility in 19th-century Geneva', *History of the family* 12:3 (2007) 189- 202.
- Shorter, E., 'Illegitimacy, sexual revolution and social change in modern Europe', *Journal of Interdisciplinary History* 2:2 (1971) 237-272.
- Tilly, L.A., J.W. Scott en M. Cohen, 'Women's work and European fertility patterns', *Journal of Interdisciplinary History* 6:3 (1976) 447-476.
- Van Bavel, J., 'Family control, bridal pregnancy, and illegitimacy: an event history analysis in Leuven, Belgium, 1846-1856', *Social Science History* 25:3 (2001) 449-479.
- Van den Boomen, N. en P. Puschmann, 'Born out of wedlock at the river Waal. Illegitimacy in the city of Nijmegen' in: Paul Puschmann en Tim Riswick eds., *Building bridges. Scholars, history and historical demography. A festschrift in honor of professor Theo Engelen* (Nijmegen, 2018) 543-573.
- Van Leeuwen, M., I. Maas en A. Miles, *HISCO: historical international standard classification of occupations* (Leuven 2002).
- Van Poppel, F., 'Seasonality of work, religion and popular customs: The seasonality of marriage in the nineteenth- and twentieth-century Netherlands', *Continuity and Change* 10:2 (1995), 215-256.
- Winter, A., *Migrants and urban change: Newcomers to Antwerp, 1760-1860* (London 2009).

Bijlagen

Tabel 1. Verdeling typen moeders COR*-database (1) gehuwd (2) ongehuwd (3) voorechtelijke verwekking

Periode	Totaal Moeders		Gehuwd		Ongehuwd		Voorechtelijke verwekking	
	N	%	N	%	N	%	N	%
1821-1840	343	100,0	285	83,1	35	10,2	23	6,7
1841-1860	323	100,0	230	71,2	51	15,8	42	13,0
1861-1880	448	100,0	289	64,5	98	21,9	61	13,6
1881-1900	586	100,0	352	60,1	126	21,5	108	18,4
1901-1906	222	100,0	152	68,5	37	16,7	33	14,9
Totaal: 1821-1906	1922	100,0	1308	68,05	347	18,05	267	13,9

Bron: Antwerpse COR*-database

Tabel 2. Verdeling van de verschillende typen moeders die in de stad woonden over de verschillende soorten woonplaatsen (1) Antwerpen stad (2) provincie Antwerpen (3) België buiten provincie Antwerpen (4) buitenland

			Type moeder			Totaal
			Gehuwd	Ongehuwd	Voorechtelijke verwekking	
Woonplaats moeder	Antwerpen stad	Aantal	533	233	105	871
		% binnen type moeder	96,9%	97,1%	100,0%	97,3%
	provincie Antwerpen	Aantal	4	0	0	4
		% binnen type moeder	0,7%	0,0%	0,0%	0,4%
	België buiten provincie Antwerpen	Aantal	9	4	0	13
		% binnen type moeder	1,6%	1,7%	0,0%	1,5%
	buitenland	Aantal	4	3	0	7
		% binnen type moeder	0,7%	1,3%	0,0%	0,8%
	Totaal	Aantal	550	240	105	895
		% binnen type moeder	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Bron: Antwerpse COR*-database

Tabel 3. Verdeling van de typen moeders over de verschillende typen woonplaatsen (1) stad (2) platteland

		Type moeder				
			Gehuwd	Ongehuwd	Voorechtelijke verwekking	Totaal
Woonplaats moeder	platteland	Aantal	480	101	106	687
		% binnen type moeder	46,6%	29,6%	50,2%	43,4%
	stad	Aantal	550	240	105	895
		% binnen type moeder	53,4%	70,4%	49,8%	56,6%
Totaal	Aantal	1030	341	211	1582	
	% binnen type moeder	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

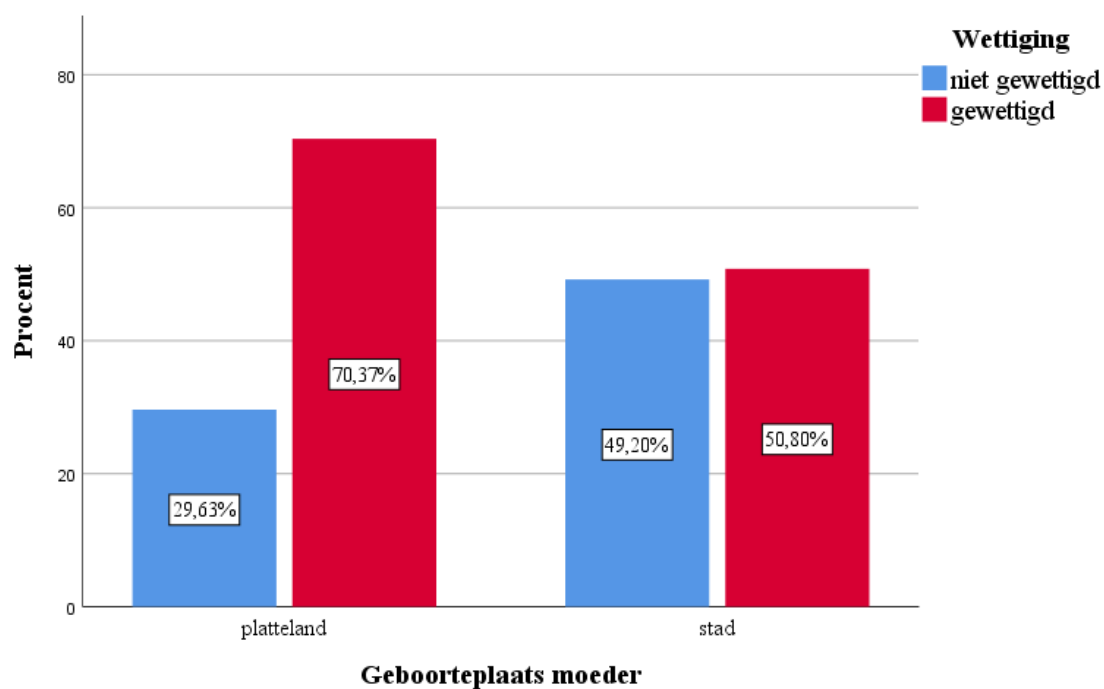
Bron: Antwerpse COR*-database

Tabel 4. Wettiging buitenechtelijke kinderen, 1821-1920

Geboortejaar kind		Aantal	Procent
1821-1840	Niet gewettigd	24	64,9
	Gewettigd	13	35,1
	Totaal	37	100,0
1841-1860	Niet gewettigd	28	46,7
	Gewettigd	32	53,3
	Totaal	60	100,0
1861-1880	Niet gewettigd	52	44,8
	Gewettigd	64	55,2
	Totaal	116	100,0
1881-1900	Niet gewettigd	64	38,3
	Gewettigd	103	61,7
	Totaal	167	100,0
1901-1920	Niet gewettigd	18	38,3
	Gewettigd	29	61,7
	Totaal	47	100,0
Totaal 1821-1920 (N=347)	Niet gewettigd	154	44,5
	Gewettigd	193	55,6
	Totaal	347	100,0

Bron: Antwerpse COR*-database

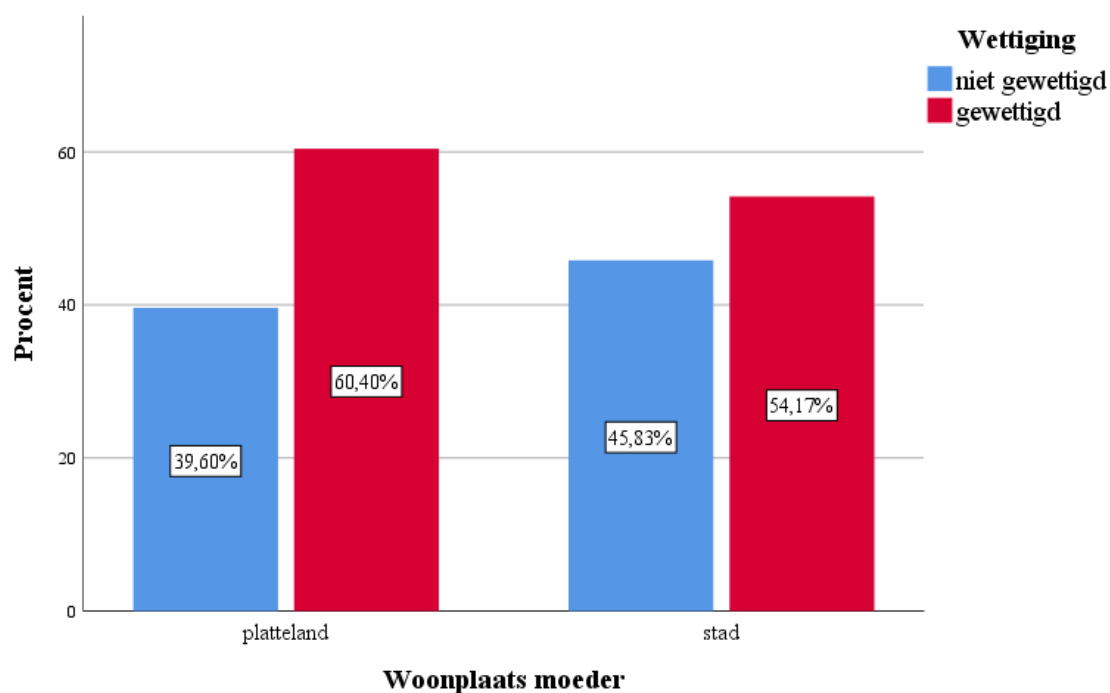
Grafiek 1. Wettigingspercentages moeders met buitenechtelijk kind naar type geboorteplaats moeder, 1821-1920

N=347 (322 valide)

Bron: Antwerpse COR*-database

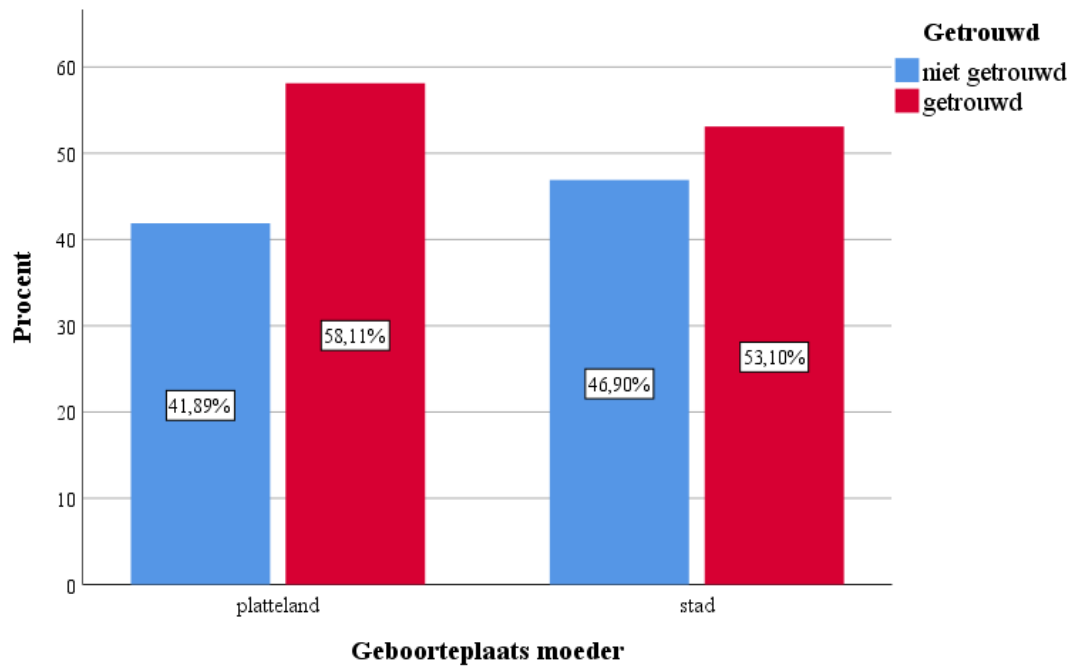
Grafiek 2. Wettigingspercentages buitenechtelijke kinderen naar type woonplaats moeder (1) platteland (2) stad, 1821-1920

N=347 (valide 341)

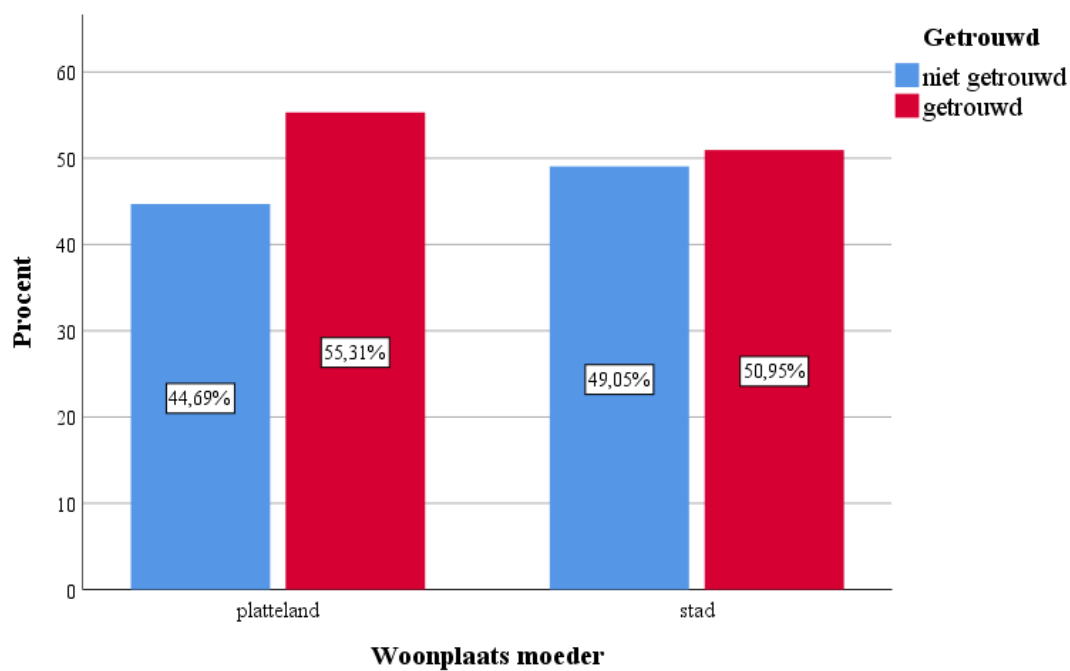
Bron: Antwerpse COR*-database

Grafiek 3. Huwelijkskansen alle soorten moeders naar type geboorteplaats (1) platteland (2) stad, 1821-1920 (minimumcijfers)

Bron: Antwerpse COR*-database
N= 1922 (valide 1765)

Grafiek 4. Huwelijkskansen alle soorten moeders naar type woonplaats (1) platteland (2) stad, 1821-1920 (minimumcijfers)

Bron: Antwerpse COR*-database
N=1922 (valide 1582)